

3.3.2/1

2021-22

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue-V, Volume-II

Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its
Impact on Social Development

March 2022

Chief Editor:

Dr. Nanasheb Suryawanshi

Executive Editor:

Prof. Dr. D. S. Tikate

Principal

Deshbhakta Sambhajirao Garad
Mahavidyalaya, Mohol (Solapur),

Address

'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	Growth and Performance of MSMEs in India	1-3
2	A study the Relationships between Teaching Effectiveness, Attitude and Job-Satisfaction to different aged Teachers of secondary schools	4-7
3	Performance of Karnataka VikasGramina Bank in Karnataka: Emerging Issues and Evidences	8-10
4	Current Trends in Sports	11-14
5	"Trading on Small Exchanges of India" An Analysis of Spreads on OTCEI	15-17
6	Opportunities and Challenges Offered by the Effects of the COVID-19 Pandemic on College Libraries	18-20
7	Impact of Community Radio Health Programmes on Society: A Study	21-24
8	Green Banking: An Overview of Indian Banking Sector	25-28
9	Community Development Through Panchayath Raj System In Karnataka	29-32
10	Youth Development: A Sociological Study	33-35
11	Women Entrepreneurship in India	36-39
12	Values Of Sports In Human Life	40-43
13	Women of Haranshikari Community in Panchayat Raj System	44-46
14	Indian women in self-employment	47-48
15	Menstrual Waste V/S Manual Scavenging	49-51
16	Democracy And Good Governance In India: Analysis	52-54
17	Conditions of Female-headed Households	55-58
18	Electric Vehicles In India: A Challenges And Opportunities	59-64
19	Study On Consumer Behaviour Of Women In Durable Goods - With Special Reference To Hassan	65-67
20	Role Of Women Police In Foreign Countries	68-70
21	Human Rights - Ethics An Overview	71-73
22	Impact of Branding On Consumer Buying Behaviour	74-76
23	A Study Of Mental Health Of Women With Medical Profession During Covid19.	77-80
24	Problems of Open Defecation: A Case Study	81-85

50	Indian Folklore Culture	Neelamma Hattalli	174-176
51	Land Use/ Land Cover Changes Along State Highway 27 From Pune city to Ahmednagar City, Maharashtra, India	Mr. V. M. Pagar, Dr. V. R. Veer	177-182
52	Class Inequality through Apartheid in Disgrace	Dr. Nitesh Nilkanthrao Telhande	183-186
53	Painful Recount of Woman in Urmila Pawar's <i>The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoirs</i>	Prof. Santosh Dadu Ghangale, Dr. Vaishali S. Pradhan	187-189
54	Status Of Workers In The Shetkari Vinkari Sahkari Soot Ginni Ltd (Islampur)	Mr. S. A. Gaikwad, Dr. B. S. Jadhav	190-193
55	Make In India: Success Or Failure A Critical Analysis	Dr. Balaji Vithalrao Dakore	194-196
56	Change Of Consumer Behavior In The Post Covid-19 Period	Shanurkumar Ganiger	197-199
57	Dr.B. R. Ambedkar And His Educational Philosophy	Sanjeevakumar Ganiger	200-202
58	Reading Parameters And Construction of Language Proficiency For Second Language Learners - A Study	Sanjeev Arjunappa Madarakhandi	203-205
59	A Study On Women Entrepreneurship Development In India And Karnataka State	Sneha J, Dr. Chalwadi C. I.	206-209
60	Occupational Health Issues Among Women In Unorganized Sector	Reshma M. Shaikh, Professor R. Sunandamma	210-212
61	Mahatma Phule's Thought on Women	Dr. Vikramrao Narayanrao Patil	213-214
62	A Study Of National Rural Health Mission In Kolhapur District	Smt. Sonali B. Kumbhar	215-218
63	Distribution Of Forest In Satara District: A Geographical Analysis	Dr. T.P. Shinde	219-222
64	Dr. Babasaheb Ambedkar's Views On Democracy	Dr. Ashok Bheemasha	223-225
65	Environmental Politics In India: An Observation	Maheshwari Siddaram Channappagol	226-230
66	Evaluation Of Traditional Culture Of Tribal Women	Dr. Ms. Pallavi L. Tagade, Prof. Aparna S. Dhoble	231-234
67	A Study of Academic Stress among Muslim Girl Students attending High Schools	Farhat Jahan Mehboob, Dr. S.A. Kazi	235-237
68	Assessment of Wild Animal Interference on Agriculture in Parts of Western Ghats: A Geographical Approach	Mr. Dhiraj V. Patil, Prof. (Dr.) Sambhaji D. Shinde	238-240
69	Geographical Distribution Of Scheduled Caste Population In Kolhapur District	Mr. Siddharth S Ghoderao, Prof. (Dr) Suresh.K Pawar	241-243
70	Atpadi: An Emerging Renowned Market Center For Pomegranate In Sangli District	Mr. Sachin Bajarang Jadhav, Dr. Subhash Shivappa Kothavale	244-248
71	Flood Water Analysis In Krishna River: A Case Study Of Satara District (Maharashtra)	Dr. S. M. Mulani	249-251
72	Relief And Management Of Drought: A Case Study Of Manganga River In Solapur District (Maharashtra)	Dr.S.M.Mulani	252-254

Atpadi: An Emerging Renowned Market Center For Pomegranate In Sangli District

Mr. Sachin Bajarang Jadhav¹ Dr. Subhash Shivappa Kothavale²

¹Research Scholar, Dept. of Geography, Shivaji University, Kolhapur-416004.

²Former Head, Dept. of Geography, P.V.P. Mahavidyalaya, Kavathe Mahankal.

E-mail-sbjadhav.ac@gmail.com

Abstract

The marketing facility plays an important role in encouraging particular crop enterprises. In the present study, an attempt has been made to assess the trends in arrivals and prices of pomegranates since 2008-09 to 2020-21 in the market of APMC Atpadi. The analysis of arrivals and prices over the period is very important to understand the prospects and keep stability in the prices and arrivals of agricultural commodities. Pomegranate cultivation is practiced more or less throughout the Sangli district but Atpadi, Jat, Kavathe Mahankal, Miraj and Khanapur tahsils are the major pockets of these fruit crops. The APMC, Atpadi, and Sangli are the two major market centers for pomegranate. The present research article is devoted to the Atpadi which is rapidly emerging as a renowned pomegranate market center in the district Sangli.

The present study is based on primary and secondary data. Statistical techniques like percentage, average, and graphs have been used to analyze and present the collected data. The result indicates that along with the frequent fluctuations in arrivals of pomegranate in APMC Atpadi the gradual growth is noticed during the study period. There is an inverse relation between arrivals and prices of pomegranate; while arrivals increased the prices are decreased and vice versa. The high-quality pomegranates are fetched higher prices from the last year in the premises of APMC Atpadi. The APMC Atpadi market has been emerging as a renowned market center for pomegranate in Sangli District with great prospects.

Keywords: Pomegranate, Arrival, Price, APMC, Market, Atpadi, Sangli

Introduction:

Availability of market is very essential to sale the fruits and to get the proper price to the fruit growers. Marketing is the most potent factor greatly stimulating agricultural production of any area. The geography of marketing is concerned with the delimitation and measurement of markets and the channels of distribution through which goods move from the producer to the consumer. The marketing facilities play an important role in encouraging particular crop enterprises. Such facilities could be provided by public or private agencies. The marketing of agricultural commodities invariably affects the extent and nature of cultivation. The economic position of a farmer can't be improved by increasing their production only, unless he gets, 'fair price' for his produce.

Certainly, pomegranate is a profitable venture but with the rapid increase in acreage and production, several issues in marketing have emerged. For successful growth of fruit is not only requires knowledge, skill, and accuracy in the production but marketing also. Therefore, the marketing of fruits assumed a special significance in pomegranate cultivation. Increased production would not bring revolution in the agricultural economy unless these productions are associated with an efficient marketing system.

Pomegranate cultivation is in practice more or less throughout the Sangli district. Nevertheless, Atpadi, Jat, Kavathe Mahankal, Miraj and Khanapur tahsils are the major pockets of these fruit crops. Each production pocket has developed its system of disposal of produce. There are seven agricultural produce market committees (hereafter APMC) available for agricultural products in this district such as Atpadi, Islampur, Palus, Sangli, Shirala, Tasgaon, and Vita. Out of these only two market centers i.e. Atpadi and Sangli facilitate the pomegranate marketing. The present research article is devoted to the Atpadi which is rapidly emerging as a renowned pomegranate market center in the district Sangli.

Study Region:

The Atpadi tahsil is located in the eastern part of the Sangli district which is well known as rain shadow or drought prone region of Maharashtra state. The APMC market is located at 17°25' N latitude and 74°57' E longitude. (Fig.1) The total area of Atpadi tahsil is 893.66 Sq. km. The climate of the tahsil is generally hot and dry. The average annual rainfall of the tahsil is 620.4 mm. in the year 2019-20. This region faces frequently severe drought conditions. 60 villages are in this tahsil. The total population of Atpadi tahsil is 1,38,455 according to the census, 2011.

**The Study Of Yoga Effects On Improving
Quality Of Life**

Volume 12 | Special Issue 1

**A Study On Cost And Non- Cost Factors
Affecting Importance Given To Gig
Economy**

Volume 12 | Special Issue 1

**"A COMPARATIVE STUDY OF FINANCIAL
PERFORMANCE OF ELECTRICITY
COMPANIES OF GUJARAT"**

Volume 12 | Special Issue 1

IJFANS International Journal of Food and Nutritional Sciences

Search for title, author, doi.

Search

ISSN PRINT 2319 1775

Online 2320-7876

About Us Archives Editorial Board Journal policies Abstracting and Indexing Editorial Policies Contact Us

Submit article

DOWNLOAD FORM

JOIN AS EDITORIAL BOARD
MEMBER

JOIN AS REVIEWER

SUBMIT ARTICLES

PUBLISHER CHANGE
INFORMATION

submit.ijfans@gmail.com

A COST-BENEFIT ANALYSIS OF POMEGRANATE PRODUCTION IN SANGLI DISTRICT

Mr. SachinBajrangJadhav

PDF

Abstract

The pomegranate crop obtained a great significance due to the large suitability in drought prone region of Sangli district. In the present study, an attempt has been made to assess the cost-benefit ratio of pomegranate production in Sangli district. Cost-benefit analysis is a method used in farming to evaluate the potential profitability of any crop and it plays an important role in encouraging particular crop enterprises. Pomegranate cultivation is practiced more or less throughout the Sangli district but Alpadi, Jat, Kavathe Mahankal, Miraj and Khanapur tahsils are the major pockets of these fruit crops.

Keywords:

Pomegranate, Cost-benefit Ratio, Profitability, Economic feasibility, Sangli etc.

Issue

Volume 11, Issue 11 (2022)

A COST-BENEFIT ANALYSIS OF POMEGRANATE PRODUCTION IN SANGLI DISTRICT

Mr. Sachin Bajarang Jadhav

Research Scholar
Dept. of Geography,
Shivaji University, Kolhapur-416004.
Email sbjadhav.ac@gmail.com

ABSTRACT

The pomegranate crop obtained a great significance due to the large suitability in drought prone region of Sangli district. In the present study, an attempt has been made to assess the cost-benefit ratio of pomegranate production in Sangli district. Cost-benefit analysis is a method used in farming to evaluate the potential profitability of any crop and it plays an important role in encouraging particular crop enterprises. Pomegranate cultivation is practiced more or less throughout the Sangli district but Atpadi, Jat, Kavathe Mahankal, Miraj and Khanapur tahsils are the major pockets of these fruit crops.

The present study is based on primary and secondary data. Statistical techniques like percentage, average, gross & ratio have been used to analyze as well as table and graph used to present the collected data. The results indicate that there was negative correlation observed between land holding size and establishment cost of pomegranate means while increased the size of land holding decreased the establishment cost. The average annual cost incurred by pomegranate growers was high in recurring cost (79.95%) followed by marketing (10.88) and establishment (9.17%) cost respectively. All the costs except the establishment cost, returns, yield, received price and cost-benefit ratio was high in medium size of land holdings followed by large and small size of land holdings respectively. The cost-benefit ratio of pomegranate production was high in medium size of farms i.e. 1:2.88 followed by large (1:2.58) and small (1:2.35) size of farms respectively. It is evident from the discussions and results, concluded that the pomegranate cultivation proves the good economic profitability of with great prospects.

Keywords: Pomegranate, Cost-benefit Ratio, Profitability, Economic feasibility, Sangli etc.

INTRODUCTION:

Sangli district is famous for production of sugarcane, grapes, pomegranate, and turmeric crops in Maharashtra. In which, pomegranate crop obtained a great significance due to the large suitability in drought prone region. The area and production of pomegranate in Sangli district have been increasing noticeably from last two decades. The geography of the region influences the development of fruit cultivation. Cost-benefit analysis is a method used in farming to evaluate the potential profitability of any crop and it plays an important role in encouraging particular crop enterprises. It is important for decision makers to determine whether a crop is worthwhile by comparing expected costs and benefits.

Certainly, pomegranate is a profitable venture but with the rapid increase in acreage and production, several issues in cultivation have emerged. Increased production only would not bring revolution in the agricultural economy unless these productions are associated with an efficient profit. Therefore, the cost-benefit analysis of pomegranate cultivation assumed a special significance. The Cost-Benefit ratio analysis of pomegranate indicates the return to the cultivator for every rupee invested in cultivation.

Pomegranate cultivation is in practice more or less throughout the Sangli district. Nevertheless, Atpadi, Jat, Kavathe Mahankal, Miraj and Khanapur tahsils are the major pockets of these fruit crops. The present research article is devoted to the cost-benefit analysis of pomegranate cultivation in the district Sangli.

STUDY REGION:

The Sangli district is located in the western part of Maharashtra state which is well known as rain shadow or drought prone region. The geographical location of the district is between 16.45° & 17.22° North Latitude and 73.42° & 75.40° East Longitude (Fig.1). The total area of the district is 8572 sq. km. that accounts for 2.8 percent of the total area of the State. There are 10 tahsils in this district. Total population of district is 28,22,143 according to census, 2011.

The district has different geographical, economic, and social statuses. The climate of this district is the tropical wet-dry climate on the whole agreeable and is characterized by general dryness throughout the year except during the South-West monsoon season. In general, climate becomes hotter as one proceeds from West to East. Climatically, this region falls under the great monsoon and is associated with the rain shadow region of the Sahyadri Mountain. The average annual rainfall over 1000 mm receives in the western part and below

500 mm in eastern part of district. The eastern part of district faces frequently severe drought conditions.

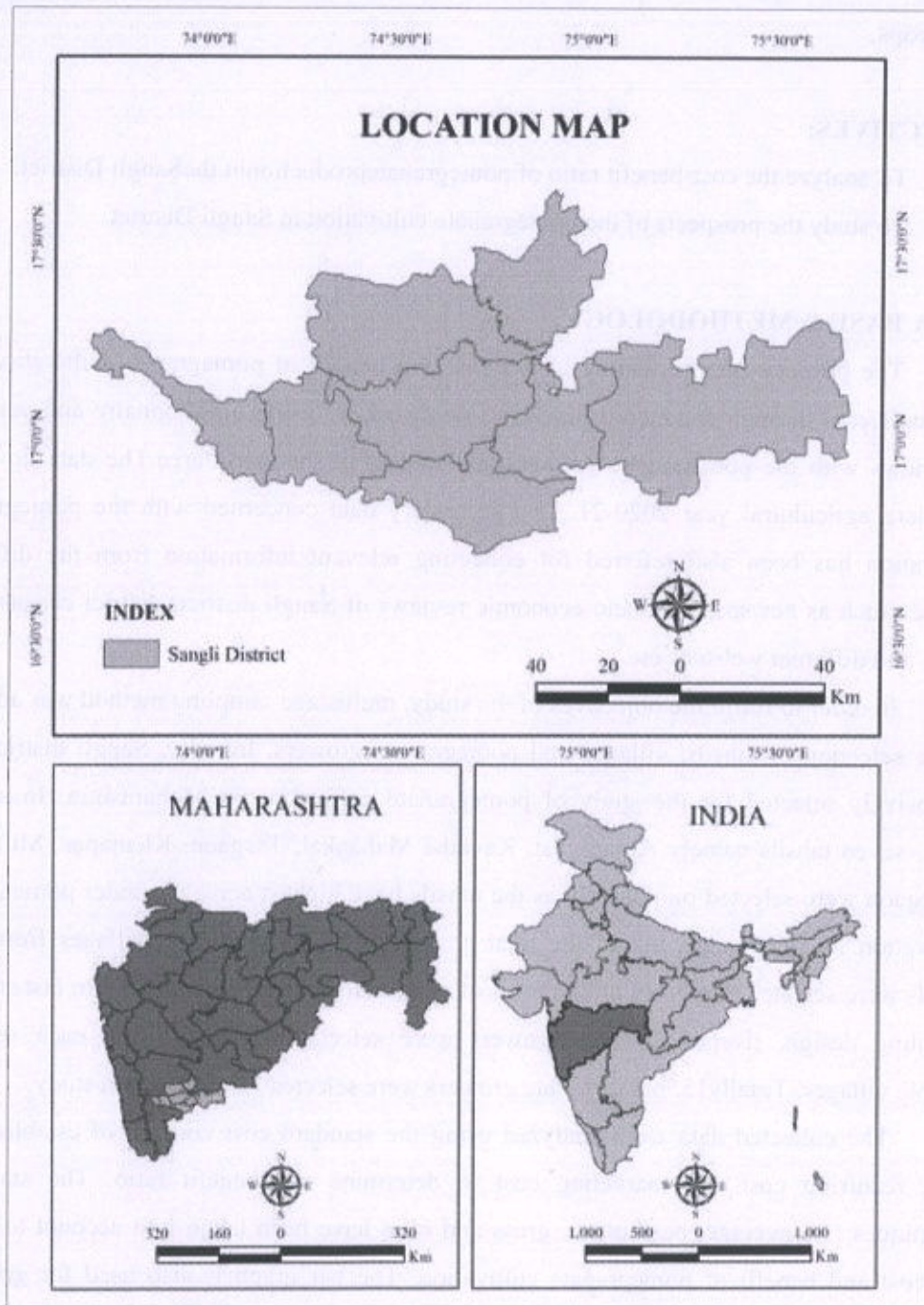

Fig. 1: Location Map of Sangli District

Out of the total geographical area of the study region, about 77.54% is net sown area. Out of the total net sown area, about 22.3% of the land is irrigated in the District Sangli. Out

of the total cropped area 55.7% is possessed by cereal crops, 11.6% oil seeds, 13.5% sugarcane, 4.0% fodder crops, 4.3% fruit crops, and remained 10.9% is possessed by other cash crops.

OBJECTIVES:

1. To analyze the cost-benefit ratio of pomegranate production in the Sangli District.
2. To study the prospects of the pomegranate cultivation in Sangli District.

DATA BASE & METHODOLOGY:

The primary data pertaining to the cost and benefit of pomegranate cultivation has been collected through conducting intensive fieldwork by using questionnaire and personal interviews with the pomegranate growers and traders of the study area. The data covering complete agricultural year 2020-21. The secondary data concerned with the pomegranate cultivation has been also referred for collecting relevant information from the different sources such as newspapers, socio-economic reviews of Sangli district, district census hand book, and different websites etc.

In order to fulfill the objectives of the study, multistage sampling method was adopted in the selection of tahsils, villages and pomegranate growers. Initially, Sangli district was purposively selected for the study of pomegranate cultivation in Maharashtra. In second stage, seven tahsils namely Atpadi, Jat, Kavathe Mahankal, Tasgaon, Khanapur, Miraj and Kadegaon were selected purposively as the tahsils have highest acreages under pomegranate cultivation. In third stage, out of the total pomegranate growing, 10% villages from each tahsils were selected purposely on the basis of maximum area and production. In last stage of sampling design, five pomegranate growers were selected randomly from each selected sample villages. Totally 155 pomegranate growers were selected for the present study.

The collected data were analyzed using the standard cost concept of establishment cost, recurring cost and marketing cost to determine cost-benefit ratio. The statistical techniques like average, percentage, gross and ratio have been taken into account to assess the cost and benefit of pomegranate cultivation. The bar graph is also used for graphical presentation.

DISCUSSION AND ANALYSIS:

The success of any enterprise in agriculture can be judged on the basis of economic feasibility. The cost-benefit ratio of pomegranate cultivation was determined on the basis of inputs and outputs. The Cost-Benefit ratio indicates the return from each rupee investment in pomegranate cultivation. Per hectare average cost-benefit ratio of pomegranate as per land holding size were calculated and presented in Table 1. Small farmers mean the less than 1 ha, medium farmers mean the 1.1 to 2 ha and large farmers mean the more than 2 ha pomegranate cultivators. The results obtained from the present investigation have been summarized under the following heads.

A. PRODUCTION COSTS:

While understanding the economic feasibility of pomegranate crop, the production cost structure is studied under three heads of expenses viz. establishment cost, recurring cost, and marketing cost.

1. Establishment Cost: Initial investment made for creating the basic structure and set up a pomegranate orchard is known as 'establishment cost'. It is also referred as 'fixed cost'. This cost head includes factor costs from preparation of land for plantation up to the beginning of the first bahar. Generally, this duration is of about 18 to 24 months, which is known as gestation period. The cash outflows during this non bearing or unproductive stage of orchards. Annual establishment cost is taken into account for estimation of cost of cultivation or production. Here total establishment cost is apportioned to the annual account on the basis of the commercially viable life of the orchards i.e. 10 years and annual establishment cost was obtained as below.

$$\text{Annual Establishment Cost} = \frac{\text{Total Establishment Cost}}{\text{Commercially Viable Life of the Orchards}}$$

The overall average gross establishment cost per hectare of pomegranate orchard has been estimated as Rs.3,16,756.06/ha. Out of the gross establishment cost, the operational cost and material cost constituted 7.3% and 37.9% per hectare respectively. The average gestation cost comprises the variable, fixed and managerial cost. The variable cost includes the operational cost (15.0%), material cost (11.8%) and interest on working capital (1.6%) which constitutes the 28.4% in gross establishment cost. Fixed cost comprises the Rental Value of Land, Land Taxes, Annual Depreciation Value, and Interest on Fixed Capital which

constitutes the 22.8% in gross establishment cost. The average cost computed for managerial cost was 6.6% in gross establishment cost.

The results revealed that on an average, total annual cost of establishment per hectare was found Rs.31,675.61 per ha. It was highest in small farms (Rs.32,775.16), followed by medium (Rs.31,705.55) and large farms (Rs.30,546.11).

2. Recurring cost: It comprises factor costs for performing routine farm practices for every *bahar* which is known as cropping season of pomegranate and the rest period of the orchard. This is also known as 'bahar cost'. This cost is divided into three constituent's viz. variable cost, fixed cost and managerial cost.

The average annual recurring cost incurred by pomegranate growers was estimated as Rs.2,76,055.52. Among the total average recurring cost, the variable costs in overall constituted a major share of 76.60% (Rs.2,11,468.1) followed by the fixed cost with 18.27% (Rs.50,446.8) and managerial cost with 5.12% (Rs.14,140.6) during the bearing period in study area.

Among the three land holding categories of pomegranate growers, the recurring cost was high in medium size of farms (Rs.2,85,834.38) followed by large (Rs.2,76,831.73) and small farms (Rs.2,65,500.44).

3. Marketing Cost: This head includes factor costs for completing certain marketing operations such as harvesting, sorting or grading and packing of fruits at the field level. The charges deducted at the market place for loading, unloading, weighing or transport, commission of fruit agents and market fees of sale proceeds were computed under head of marketing cost.

Among the marketing cost labor cost shared high cost i.e. 65.12% in total marketing cost, after that transportation for local marketing shared 34.88%.

The results revealed that on an average, total marketing cost per hectare was found Rs.37,545.27. It was highest in medium size farms (Rs.41,226.25), followed by large (Rs.36,982.69) and small size farms (Rs.34,426.88) as per ha yield.

4. Gross Cost: The pomegranate fruit crop requires modern agro-equipments, timely materials and labor inputs. Therefore, the cost of pomegranate production was very high. Per hectare gross average cost for study region as a whole was Rs.3,45,276.39; in which the

highest contribution was recurring cost i.e. 79.95% (Rs.276055.52) followed by marketing cost 10.87% (Rs.37,545.27) and annual establishment cost was 9.17% (Rs.31,675.61).

Among different size of holdings, the gross cost of cultivation incurred by the medium size of holdings were high (Rs.3,58,766/ha) as compared to large (Rs.3,44,360.52/ha) and small (Rs.3,32,702/ha) size of holdings.

B. AVERAGE YIELD AND PRICE:

The average yield of pomegranate was 17.46 tons per ha. Moreover, good demand for pomegranate fruits in market leads to fetch the remunerative average price Rs.51.53 per k.g.

The highest yield was observed in medium size of holdings i.e. 19.18 ton/ha followed by large (17.20 ton/ha) and small (16.01 ton/ha) size of holdings respectively. As well as the average price received for pomegranate was highest in medium size of holdings i.e. Rs.53.95/kg that followed by large (51.73/kg) and small (48.91/kg) size of holdings respectively.

C. GROSS AND NET RETURNS:

The average gross return obtained by growers per hectare was Rs.9,02,479.10. While the gross returns obtained per hectare by medium size of holdings was high (Rs.10,34,491.25/ha) as compare to large (Rs.8,89,734.66/ha) and small (Rs.7,83,211.41/ha) size of holdings respectively.

The net profit earned by the growers was the composite result of production cost, yield of pomegranate and prices received for fruits in the market. Due to the well existing edapho-climatic conditions of the study area, the pomegranate crop gave a good response to higher inputs applied by the growers. Consequently, the annually average net returns was Rs.5,57,202.71 per ha. The net returns obtained per hectare by medium size of holdings was high i.e. Rs.6,75,725.07/ha as compare to large (Rs.5,45,374.14/ha) and small size of holdings (Rs.4,50,508.93/ha) respectively. These earned by respondents proves the good economic profitability of pomegranate cultivation.

D. COST-BENEFIT RATIO:

The Cost-Benefit ratio indicates the returns received for each rupee invested in pomegranate enterprise. This ratio was simply obtained by dividing gross returns to gross cost as below,

$$\text{CostBenefitRatio (CBR)} = \text{Grossreturns} \div \text{Grosscost}$$

Per hectare average cost-benefit ratio of pomegranate were calculated and presented in Table 1. The average cost-benefit ratio was 1:2.61 and which amply clears that why farmers lead to adopt this fruit crop on a large scale. The per hectare cost-benefit ratio obtained by medium size of holdings was high i.e. 1:2.88 as compared to large (1:2.58) and small size of holdings (1:2.35) respectively. (Fig.2)

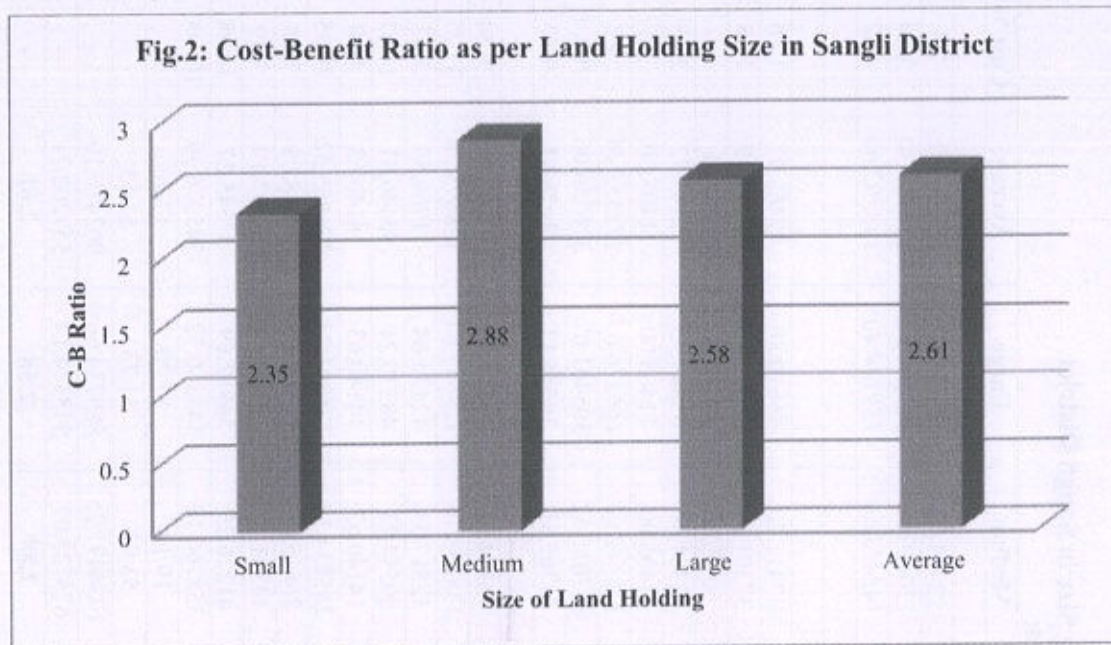

Table 1: Average Cost-Benefit Ratio as per Land Holding Size in Sangli District
Table 4.1 Average Cost Benefit Ratio:

Sr. No.	Type of Cost	Heads				Small	Medium	Large	Average	Cost %
1	Establishment Cost	<i>i. Plantation Cost</i>								
		A. Operational Cost								
		B. Material Cost								
		Total Plantation Cost								
		<i>ii. Gestation Period Cost</i>								
		I. Variable Cost								
		A. Operational Cost								
		B. Material Cost								
		C. Interest on Working Capital (6%)								
		II. Fixed Cost/Capital Cost								
2	Recurring Cost	III. Managerial Cost								
		Total Gestation Cost								
		Gross Establishment								
		Annual Est. Cost Rs./ha.								
		I. Variable Cost								
		A. Operational Cost								
		B. Material Cost								
		C. Interest on Working Capital (6%)								
		II. Fixed Cost/Capital Cost								
		III. Managerial Cost								
3	Marketing Cost	Total Recurring Cost								
		I. Labor Cost								
		II. Transport Cost								
		Total Marketing Cost								
		(Rs./ha.) (1+2+3)								
		(Ton/ha.)								
		(Rs./kg)								
		(Rs./ha.) (5×6)								
		(Rs./ha.) (7-4)								
		(7/4)								
4	Gross Cost	2.35								
5	Average Yield	2.88								
6	Average Price Received	2.58								
7	Gross Returns	2.61								
8	Net Returns	2.61								
9	C-B Ratio	2.61								

Source: Data Compiled by Researcher

Source: Data compiled by Researcher

CONCLUSIONS:

- There was negative correlation observed between land holding size and establishment cost of pomegranate. While increased the size of land holding decreased the establishment cost.
- The recurring cost of pomegranate was high in medium size of farms i.e. Rs.285834.38/ha followed by large (Rs.276831.73/ha) and small (Rs.265500.44/ha) size of farms respectively.
- The marketing cost of pomegranate was high in medium size of farms i.e. Rs.41226.25/ha followed by large (Rs.36982.69) and small (Rs.34426.88/ha) size of farms respectively.
- The average annual cost incurred by pomegranate growers was high in recurring cost (79.95%) followed by marketing (10.88) and establishment (9.17%) cost respectively.
- The average yield of pomegranate was high in medium size of farms i.e. 19.18 ton/ha followed by large (17.20ton/ha) and small (16.01 ton/ha) size of farms respectively.
- The average price received for pomegranate was high in medium size of farms i.e. Rs.53.95/kg followed by large (Rs.51.73/kg) and small (Rs.48.91) size of farms respectively.
- The gross returns of pomegranate production were high in medium size of farms i.e. Rs.1034491.25/ha followed by large (Rs.889734.66/ha) and small (Rs.783211.41/ha) size of farms respectively.
- The net returns of pomegranate production were high in medium size of farms i.e. Rs.675725.07/ha followed by large (Rs.545374.14/ha) and small (Rs.450508.93/ha) size of farms respectively.

- All the costs except the establishment cost, returns, yield, received price and cost-benefit ratio was high in medium size of land holdings followed by large and small size of land holdings respectively.
- The cost-benefit ratio of pomegranate production was high in medium size of farms i.e. 1:2.88 followed by large (1:2.58) and small (1:2.35) size of farms respectively.

It is evident from the above discussions and results, concluded that the pomegranate cultivation proves the good economic profitability of with great prospects.

REFERENCES:

1. Ahire, S. C. (2021). Cost, Yield, Profit Analysis of Pomegranate Variety in Dhule District (M. S.) India. *Journal of Scientific Research*, 65(7), 120-123. <https://www.ijsr.net/archive/v6i2/ART2017694.pdf>
2. Bachhav, N. B. (2020). Economics of Pomegranate Fruit Production in Drought Prone Region of Nashik District. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 7(3), 438-441. <https://www.jetir.org/papers/JETIR2003069.pdf>
3. Dr. A. M Kamble, A. P. Waghmode & S. P. Mane (2019) "A Study of Socio-Economic Status And its Impact on Wrestling Player's Performance in Solapur University (MS) India" Review of Research, ISSN: 2249-894X, Pp-1-8.
4. Dr. Banduke D. K. & Santosh P. Mane (2019) "Rice Productivity in Satara District: A Geographical Analysis." Research Journey Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015),(GIF)-0.676 (2013) Special Issue 144, Pp-159-165.
5. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018) "A Study of Irrigation Intensity of Different Sources in Malshiras Tahsil." Research Journey, Research Journey, ISSN: 2348-7143 Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) Special Issue 144, Pp-28-36.
6. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018) "Irrigation Pattern In Malshiras Tahsil Of Solapur District: A Geographical Analysis." Review of Research ISSN2249-894X, impact factor: 5.2331(UIF), Volume, Issue-9 Pp-74-77.
7. Dr. D. C. Kamble and Mr. Santosh P. Mane (2018), "Agriculture Productivity in Malshiras: A Geographical Analysis," Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 4.574, Volume 2, Issue-9 Pp-658-662.
8. Gore, M.H., Nagargoje, S.R., & Perke, D.S. (2017). Costs, returns and profitability of pomegranate production in Ahmednagar district. *Agric. Update*, 12 (TECHSEAR-10), 2666-2669. http://researchjournal.co.in/upload/assignments/12_2666-2669.pdf
9. Jadhav, S. B. (2020). Agricultural Problems and Measures in the Catchment area of Mhaisal lift irrigation project: A Geographical study. *Vidyawarta-Peer Reviewed International*

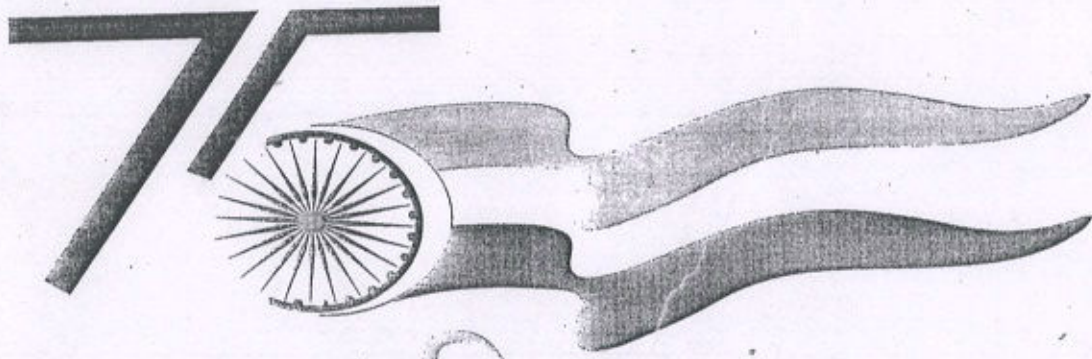
Refereed Research Journal, Special Issue, 111-117. https://www.vidyawarta.com/02/wp-content/uploads/2020/01/Emerging_Trends_and_Issues_in_Social_Sciences_01.pdf

10. Jadhav, S. B., & Kothavale, S. S. (2022). Atpadi: An Emerging Renowned Market Centre For Pomegranate In Sangli District. *Akshar Wangmay (UGC-Care Listed Journal)*, 5(2), 244-248.
11. Kothawale, S. S., & Jadhav, S. B. (2016). Crop Combinations of Sangli District: A Geographical Study. *Research Front-An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal*, Special Issue, 155-160. https://drive.google.com/file/d/1ZdTFLIq_Gmjf485RxjV_DuIH-75upSa/view
12. Rede, G. D., & Bhattacharyya K. (2018). Financial Feasibility Analysis of Pomegranate Production in Solapur District of Maharashtra. *Indian Journal of Economics and Development*, 14(2), 199-212. https://www.researchgate.net/publication/355166452_Financial_Feasibility_Analysis_of_Pomegranate_Production_in_Solapur_District_of_Maharashtra
13. Santosh P mane and Somnath B. Gaikwad (2019) "Agriculture Productivity Calculate Based on MG Kendall's Method in Malshiras Tahsil." *Research Journey*, ISSN: 2348-7143 impact factor: 3.261 (SJIF), Issue-114, Pp-145-151.
14. Somnath B Gaikwad, Santosh P Mane & Dashrath K Banduke (2019) "Crop Combination Calculate on Weaver's Method in Malshiras Tahsil." *Research Journey*, ISSN: 2348-7143, Impact Factor- (SJIF) 6.261, Special Issue 144 (A) Pp-145-151

संशोधक

• वर्ष : १० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०३

आज़ादी का अमृत महोत्सव

स्थापना : ९ जानेवारी १९९७

तिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१	हिंदी साहित्य के क्षेत्र में डॉ. दीपक पाटील का योगदान - डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार, धुलियाँ	७
२	भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में भारतीय संस्कृति - डॉ. मिर्जा अनिस बेग रज्जाक बेग, औरंगाबाद	१२
३	संस्कृति के संरक्षण एवं संवर्धन में अभिमन्यु अनंत के उपन्यास साहित्य की भूमिका - डॉ. अंजली उबाळे, इचलकरंजी	१५
४	'मलबे का मालिक' कहानी में साम्प्रदायिकता - डॉ. अशफाक सिकलगर, धुले	१९
५	हिंदी साहित्य और सिनेमा का सहसंबंध - डॉ. डिंपल पाटील, जलगाव.	२२
६	नमिता सिंह के कहानियों में व्यक्त समस्याएँ और उसका समाधान - डॉ. गगनकुमारी हळवार, बंगलुरु, कर्नाटक	२५
७	वीरेन्द्र जैन के उपन्यासों में अभिव्यक्त सामाजिक बोध ('व्यथा-कथा' एवं 'शब्द-बध' के विशेष संदर्भ में) - डॉ. काळू बागुल, नवलनगर, जि. धुले	२८
८	राजेन्द्र मिश्र का कहानी-संग्रह 'विस्थापन का दर्द' में चित्रित सामाजिक बोध - प्रा. एम. जी. ठाकरे, धुले, डॉ. प्रमोद जी. पाटील	३२
९	सांस्कृतिक मूल्य संरक्षण और हिंदी कविता - प्रा. मनिष सोलंकी, वर्धा	३६
१०	गिरीश कर्नाड का नाटक 'नागमण्डल' में नारी चिंतन - डॉ. मनोहर पाटील, ता. अक्राणी, जि. नंदुरबार	४०
११	साहित्य और सिनेमा - डॉ. मारूती यमुलवाड, बीड	४३
१२	पत्रकारिता का भयानक चेहरा: 'देख जात के ठाठ' नाटक के विशेष संदर्भ में - डॉ. निंबा वाल्हे, दोंडाईचा, जि. धुलियाँ.	४६
१३	समाज और साहित्य का संबंध - डॉ. परमेश्वर काकडे, औरंगाबाद	४९
१४	संचार माध्यमों में चित्रित नारी - डॉ. प्रमोद पाटील, धुले	५२
१५	'भगदड' उपन्यास में चित्रित सामाजिक चिंतन - डॉ. आर. के. जाधव, सोनगीर, जि. धुले	५६
१६	डॉ. शशिप्रभा शास्त्री के उपन्यासों में चित्रित आधुनिक समाज जीवन - प्रा. राजेंद्र ब्राह्मणे, धुले	५९
१७	डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल का व्यंग्य-संग्रह 'आओ भ्रष्टाचार करें' में राजनीतिक बोध - प्रा. राजेश खर्डे, जलगाव, डॉ. अभयकुमार खैरनार	६३
१८	डॉ. बृजेश सिंह की गज़लों में संस्कृति चित्रण - डॉ. रविंद्र ठाकरे, येवला, जि. नाशिक, डॉ. अनिता नेर	६७
१९	समाज और संस्कृति के विकास में हिंदी साहित्य का योगदान - डॉ. रेविता कावळे, वसमत, जि. हिंगोली	७१
२०	दूरसंचार माध्यम, बाजारवाद एवं भारतीय संस्कृति - डॉ. संजय महाजन, अमळनेर, जि. जळगाव	७५
२१	'वदन्तौ संस्कृति एवं साहित्य : हंस' की कहानियों के परिप्रेक्ष्य में - डॉ. शोभा स्वार, सांगली	७९
२२	साहित्य में भारतीय संस्कृति का स्वरूप एवं मूल्य - डॉ. स्वाती शेलकर, संडोल, जि. जळगाव	८३

संस्कृति के संरक्षण एवं संवर्धन में अभिमन्यु अनत के उपन्यास साहित्य की भूमिका

डॉ. अंजली महेश उबाळे

डी.के.ए.एस.सी. कॉलेज, इचलकरंजी

दूरभाष क्र. ९५६१३ ६३३४६, ईमेल - anjaliubale13gmail.com

प्रस्तावना :

साहित्य को समाज का आईना कहा जाता है, क्योंकि साहित्य में समाज का यथार्थ चित्रण मिलता है। चाहे वह समाज भारत का हो या भारत के बाहर अन्य किसी भी देश का उसमें चित्रित किया गया समाजजीवन हमारे सामने अपनी यथार्थ झाँकी प्रस्तुत करता है। इसका प्रमाण है - अभिमन्यु अनत और उनका उपन्यास साहित्य। आपके उपन्यासों के केंद्र में मुलतः मॉरिशस में रहनेवाला भारतीय समाजजीवन ही है। जो अपनी सांस्कृतिक विरासत को बहुत सारे संघर्षों के बाद भी सात समंदर पर जीवित रखने में सफल हुआ है, ऐसा कहा जाए तो अनुचित न होगा। अपनी भाषा, अपनी रहन-सहन, खान-पान, वेशभूषा-केशभूषा, तीज-त्यौहार, उत्सव-पर्व, खेल-कुद, आदि भारतीय संस्कृति में अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान रखनेवाली बातों का वास्तविक चित्रण अनत जी के उपन्यासों में मिलता है। कुली-मजदूरों के रूप में भारत से मॉरिशस गए लोगों को परायी धरती पर अपनी भारतीय संस्कृति को बचाए रखने के लिए काफी संघर्ष करना पड़ा है, जिसका यथार्थ चित्रण अनत जी के उपन्यासों में मिलता है।

१) भाषा :-

भाषा किसी भी संस्कृति का अविभाज्य अंग होती है। मानवजीवन में अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान रखनेवाली अपनी भाषा को बचाए रखने के लिए भारतीय कुली-मजदूरों को मॉरिशस में जाने के बाद बहुत कड़ा संघर्ष करना पड़ा है, जिसका चित्रण अनत जी के उपन्यासों में मिलता है।

मॉरिशस में भारतीय मजदूरों को अपनी भाषा बोलने का अधिकार नहीं था। शाषकों की भाषा अंग्रेजी, फ्रेंच तथा क्रीओली होने के कारण भारतीय मजदूरों को चोरी-छुपे हिंदी बोलना, तथा बच्चों को पढ़ाना पड़ता था। दृष्टव्य है- रोटी-कपड़े की मुहताजी और खून-पसीना एक करके गोरे मालिकों की तिजोरियाँ भरने की विवशता उनके सामने थी। चोरी-छुपके हिंदी पढ़ते-पढ़ाते अपनी संस्कृति को जीवित रखते आ रहे थे।^१ अतः स्पष्ट है मॉरिशस में

भारतीय मजदूरों को अपनी भाषिक संस्कृति की रक्षा के लिए बहुत संघर्ष करना पड़ा है। कुहासे का दायरा' उपन्यास में भाषिक विसंस्कृतिकरण की समस्या को यथार्थता से दर्शाया है। तथा सांस्कृतिक साम्राज्यवाद पर भी प्रकाश डाला है। जिस हिंदी भाषा के अस्तित्व एवं उसकी गरिमा की रक्षा के लिए भारतीय मजदूरों ने अन्याय-अत्याचारों के सहते हुए भी उसे जीवित रखा, उसे अपने ही लोग चंद राजनेताओं की स्वार्थी नीति के चपेट में आकर जंगली गवारों की भाषा कहके अपमानित करते हैं। विवेच्य उपन्यास के धनेश का मित्र भिसम से भोजपुरी में बातें करता है, किंतु भिसम भोजपुरी से क्रीओली को अधिक महत्त्व देते हुए कहता है, गवारों की भोजपुरी उसकी समझ में नहीं आती। अतः इस बात से चिंतीत भिसम का बाप धनेश के सामने अपने ही लोगों द्वारा अपनी ही भाषा की हो रही अवहेलना जताते हुए कहता है, आजकल एक हवा ही ऐसी बह रही है, क्रीओली को इस देश की भाषा बनाने के लिए भोजपुरी को जंगलियों की भाषा कहा जा रहा है।इसके पीछे जो षडयंत्र है उसे हम इसलिए नहीं समझ पा रहे हैं, क्योंकि प्रलोभन से आँखें चकाचौध हैं।^२ अतः स्पष्ट है भारतवंशी अभिमन्यु अनत जी के मन में हिंदी के प्रति अपार निष्ठा है। परिणामतः आपके उपन्यास के पात्र भी हर तरह की समस्या का सामना करते हुए भाषा की अस्मिता एवं गरिमा की रक्षा के लिए संघर्षरत दिखाई देते हैं।

२) रहन-सहन :-

मनुष्य के रहन-सहन से उसकी संस्कृति परिलक्षित होती है। जिस पर अधिकतर उसके सामाजिक, आर्थिक एवं भौगोलिक-परिस्थितियों का प्रभाव आवश्यक रहता है। हमारी भारतीय संस्कृति आध्यात्मिकता पर आधारित है। जो सीधे-साधे जीवनयापन को महत्त्व देती है। जीवनमुल्यों पर चलने के लिए संस्कृति का अंधानुकरण भौतिकता पर आधारित संस्कृति का अंधानुकरण हो रहा है।^३ अतः स्पष्ट है मॉरिशस में

विसंस्कृतिकरण होने लगा है। लोग फिजुलखर्ची, फैशनपरस्ती तथा व्यसनाधीनता की ओर बढ़ने लगे हैं।

‘अस्ति-अस्तु’ उपन्यास की दिव्या पाश्चात्य संस्कृति से प्रभावित है। एक और उसकी ममेरी बहन संगीता है, जो भारतीय संस्कृति को अपनाते हुए सीधे-साधे रहन-सहन को महत्त्व देती है, तो दूसरी तरफ दिव्या है जो स्वतंत्रता का अर्थ स्वैराचार लेते हुए जीवनयापन करना चाहती है। परिणामतः उसके रहन-सहन को लेकर घर में टकराहट की स्थिति उत्पन्न होती है। वह कभी बाल कटवाने के लिए जिद करती है, तो कभी सौंदर्य प्रतियोगिताओं में भाग लेने के लिए तो कभी आधुनिक फैशनवाले कपड़ों के लिए संघर्ष करती दिखाई देती है। वह कभी देर रात बाहर आने-जाने का अधिकार पाना चाहती है तो कभी घर में ही अपने लडके दोस्तों को बुलाना चाहती है। वह अपने आप पर किसी भी तरह की पाबंदी नहीं चाहती। थोड़े में कहा जाए तो पाश्चात्य संस्कृति को अपनानेवाली दिव्या के रहन-सहन को लेकर घर में संघर्ष उत्पन्न होता है। दृष्टव्य है-जब वह मिनी स्कर्ट पहनकर अपने एक संबंधी के यहाँ शादी में जाने के लिए घर से निकलने वाली थी। उसके माँ-पापा उसे डाँटते-डपटते रह गए थे, फिर भी वह कपड़े बदलने को तैयार नहीं हुई थी।^३ अतः स्पष्ट है अभिमन्यु अनंत के उपन्यासों में भारतीय संस्कृति को विदेशों में रहनेवाले भारतीयों द्वारा संभालकर रखने के लिए प्रयत्नशील पात्र दृष्टिगोचर होते हैं।

३) खान-पान :-

भारतीय संस्कृति में खान-पान के लिए महत्वपूर्ण स्थान दिया जाता है। हमारी संस्कृति अधिकतर शाकाहार को महत्त्व देती है। अतः जो लोग शाकाहारी हैं वे घर में मांस-मछली पकाना तो दूर घर में लाने के लिए भी विरोध करते हैं। ‘मेरा निर्णय’ उपन्यास की अमिता भारतीय संस्कृति में पली-बड़ी लडकी है। अतः जब वह लंडन जाकर फ्रांस के फ्रेडरिक से विवाह करती है तब उन दोनों की अलग संस्कृतियों के कारण संघर्ष उत्पन्न होता है। अमिता शाकाहार को पसंद करती है तो फ्रेडरिक मांसाहार को। विवाह के पाश्चात्य वह कुछ दिनों के लिए शाकाहारी भोजन करता है किंतु एक दिन झुंजलाकर कहता है, मैं यह घास-फूस खाकर नहीं जी सकता।^४ अतः अमिता को उसके सामने शर्त रखनी पड़ती है, कि वह घर में केवल चिकन और मछली ही बनाएगी। बीफ और पोर्क बनाना तो दूर घर में लाने तक नहीं देगी। किंतु फ्रेडरिक के शर्त तोड़ने पर दोनों में झगडा

होता है।

‘आसमान अपना आंगन’ उपन्यास की शोभा भी महाशिवरात्री उत्सव में पति हंस को मांसाहार करने से मना करते हुए कहती है, आज से मांस-मछली नहीं पकेगी।^५ अतः स्पष्ट है भारतीय संस्कृति में विशिष्ट अवसरों पर मांसाहार नहीं किया जाता। इन संस्कारों को आज भी मॉरीशसवासी भारतीयों ने संभालकर रखा है।

४) वेशभूषा तथा केशभूषा :-

वेशभूषा तथा केशभूषा को भारतीय संस्कृति में बहुत महत्त्व दिया जाता है। प्राचीन काल से ही हमारी संस्कृति में पुरुषों के लिए अलग तथा औरतों के लिए अलग पेहराव की व्यवस्था की गई है, किंतु आधुनिक युग में महिलाएँ भी पुरुषों के समान ही वेशभूषा करने लगी हैं, जिससे घर में टकराव की स्थिति उत्पन्न होने लगी है। इस बात का यथार्थ चित्रण अनंत जी के एक उम्मीद और’ उपन्यास में किया गया है। विवेच्य उपन्यास की प्रिया नौकरी पर जाने के लिए अपने लिए कमीज और पतलून लेकर आती है, किंतु उसकी सास उस पर गुस्सा करते हुए कहती है, मर्द बनने का इरादा है क्या? अगर तुम पतलून और कमीज पहनकर काम पर जाओगी तो अपने पति को अपनी साड़ी और चोली दे देना।^६ लगता है आज भी भारतीय संस्कृति से लगाव रखनेवाले लोग उसे हर तरह से संभालकर रखने के लिए प्रयत्नशील रहते हैं।

एक तरफ वर्तमान युग में वेशभूषा को लेकर भारी परिवर्तन नजर आ रहा है तो दूसरी तरफ हमारी भारतीय संस्कृति की पहचान को मॉरीशस में भी संभालकर रखनेवाले पात्रों का चित्रण अनंत जी उपन्यासों में करते हैं। अस्ति-अस्तु’ उपन्यास का हमजा कपड़ों का व्यापारी है। अतः वह अपनी भारतीय संस्कृति को मॉरीशस में भी बरकरार रखने के लिए व्यापार में लाभ की अपेक्षा संस्कृति को बचाए रखने के लिए प्रयत्नशील रहता है।

ऐसा कहा जाता है कि, लंबे बालों से औरतों का सौंदर्य और भी निखरता है, किंतु आजकल की लडकियों का फैशन के नाम पर बाल काँटना आम बात हो गई है। जिसको लेकर भी घर में संघर्ष की स्थिति उत्पन्न होती है। विवेच्य उपन्यास की दिव्या ब्यूटी-पार्लर जाकर लंबे बालों को कटवाकर आती है। दृष्टव्य है- जब शाम को दिव्या अपने लंबे बालों को कंधे के ऊपर तक कटवाकर घर लौटि थी, दिव्या की माँ उसे दुनियाभर की बुनिदा गालियाँ देती रही थी। उसके पिता भी उस पर बरस पड़े थे। उसके भा

तक ने उसे नहीं बख्शा था। उसकी माँ तो बात-बात पर उसे कोसती हुई कहती थी, चुडैल सी लगती हो।^{१०} अतः स्पष्ट है मॉरिशस में रहनेवाले भारतीय लोग भारत ही नहीं बल्कि भारत के बाहर भी उसके संरक्षण एवं संवर्धन के लिए तत्पर दिखाई देते हैं।

५) रीति-रिवाज एवं प्रथा-परंपराएँ :-

भारतीय समाज जीवन में और उसमें भी जादातर ग्रामजीवन में रीति-रिवाज एवं प्रथा परंपराओं को विशेष महत्त्व दिया जाता है। संस्कृति के निर्माण में इनका विशेष योगदान रहा है किंतु वर्तमान युग में पुराने, गलत एवं समाजहित में घातक प्रथा-परंपराओं का लोगों द्वारा विरोध किया जाने लगा है तथा समाज के लिए उपयोगी प्रथा-परंपराओं का आज भी पालन किया जाता है। 'लाल पसीना' उपन्यास में लेखक ने घुँघट प्रथा का विरोध करनेवाले किसन को दर्शाया है। किसन लडकियों को भी लडकों की तरह निर्भिड तथा साहसी होने के पक्ष में है। अतः घुँघट वाली लडकी किसन को कभी भी अच्छी नहीं लगी।^{११} क्यों न फिर से' उपन्यास में भी घुँघट-पर्दा की प्रथा का विरोध किया गया है। पाकिस्तान के धारावाहिकों की अभिनेत्रियों के सिर से पाव तक ढके रहनेवाले लिबास को अधिक महत्त्व देनेवाले पति को जवाब देते हुए भवन्ती कहती है, इसका यह मतलब तो नहीं हो जाता कि, तहजीब और इज्जत की रक्षा सिर्फ उसी तरह के लिबास से होती है मर्दों ने तो शुरू से ही औरत को अपने अधीन रखने के लिए उसे घुँघट और बुरखे में रखा।^{१२} अतः स्पष्ट है भवन्ती घुँघट-पर्दे के पुराने रीति-रिवाज का विरोध करती है।

अपना मन उपवन' उपन्यास में लेखक ने रामचरण के माध्यम से शादी-ब्याह के मौकों पर दिए जानेवाले नाजूक कांच के तोहफों की प्रथा का विरोध किया है। उसे तो पहले की तरह शादी-ब्याह में पास-पड़ोस के लोगों द्वारा दिए जानेवाले यथायोग्य पैसे, चावल, दाल-आटे तथा कपड़े, बर्तन देने का रिवाज ही अच्छा लगता है। वह भी परिवर्तन चाहता है, किंतु स्थिति को बेहतर से बदतर बनानेवाले परिवर्तन का वह विरोध करता है उसे लगता है कि लोग भेंट में अस्थायी, कांच की नाजूक वस्तुएँ देकर अपने संबंध को भी कांच-सा नाजूक और क्षणिक बनाए जा रहे हैं। अतः स्पष्ट है जो रीति-रिवाज एवं प्रथा-परंपराएँ समाजहित में घातक हैं उनका पालन करने की अपेक्षा वाकई में जो समाज के लिए उपयोगी हैं उनका पालन किया जाता है, जो बिल्कुल सही है।

पुरवणी अंक-०३ डिसेंबर २०२२

६) तीज-त्यौहार एवं उत्सव-पर्व :-

हमारे भारतीय समाजजीवन में तीज-त्यौहारों को बहुत महत्त्व दिया जाता है। श्री नवलजी तीज को कहते हैं कि, प्रत्येक पक्ष की तीसरी तिथी, भादो सुदी तीज, सावन तीज को होनेवाला कन्याओं का एक त्यौहार।^{१३} मानवजीवन को सुखी-समृद्ध बनाने के उद्देश्य से तीज-त्यौहारों का निर्माण किया जाता है। मॉरिशस के तीज-त्यौहारों के उद्भव का स्थल भारतीय लोक ही है, जिन पर ग्रामीणों की गहरी आस्था होती है।

तीज-त्यौहारों की प्रथा सांस्कृतिक प्रथा है। दिवाली, होली, दशहरा, भाईदूज, महाशिवरात्री, नवरात्री, ईद, संक्रांत, गंगास्नान कावड़ी, हरपावरी आदि कई त्यौहार मॉरिशस में मनाए जाते हैं। इन तीज-त्यौहारों के कारण लोगों में सांस्कृतिक एकता, संगठन, भाईचारा, सामूहिकता तथा प्रेमभाव बढ़ता है। सभी लोग मिल-जुलकर त्यौहार मनाते हैं, किंतु इसके लिए भी उन्हें संघर्ष करना पड़ा है। जिसका चित्रण अनंत जी के 'लाल पसीना' उपन्यास में मिलता है। विवेच्य उपन्यास का मदन मालिकों के अत्याचारों के कारण अंधा बनने के बावजूद भी लोगों में संगठन लाने के लिए खुशियों का त्यौहार होली मानाने के लिए प्रयत्नशील रहता है।

७) लोकगीत :-

'लोक' और 'गीत' इन दो शब्दों के योग से बने 'लोकगीत' शब्द का सामान्य अर्थ लोक में प्रचलित गीत, लोकनिर्मित गीत है। सामान्यतः लोकगीतों के रचयेता अज्ञात होते हैं तथा वह किसी व्यक्ति विशेष की अनुभूति न होकर संपूर्ण समाज जीवन की अनुभूति होती है। म. गांधी जी के शब्दों में कहा जाए तो, लोकगीतों में धरती गाती है, पहाड़ गाते हैं, नदियाँ गाती हैं, फसलें गाती हैं, उत्सव, मेले, ऋतुएँ और परंपराएँ गाती हैं।^{१४} लोकगीत हमें ग्रामीण संस्कृति की पहचान करा देते हैं।

लोकभाषा में गाए जानेवाले लोकगीत मुख्यतः अपनी भाषा, संस्कृति, सुख-दुख की अनुभूतियाँ एवं भावनाओं का प्रतिनिधित्व भी करते हैं। क्षेत्र सुमन और मल्लिक के शब्दों में, लोकगीत जनसाधारण के जीवन के सन्निकट होते हैं और उसमें मानवजीवन की वासना प्रेम, घृणा, लालसा तथा उल्हास-विषाद आदि विषयों का प्रारंभिक अनुभूतियों का चित्रण होता है।^{१५} अर्थात् लोकगीत ही लोकसंस्कृति एवं लोकजीवन के वास्तविक धारित्र होते हैं। इसलिए तो उसके संरक्षण एवं संवर्धन के लिए मॉरिशसवासी भारतीय

जागृत रहे हैं। जिन्हें अपनी भाषा के लोकगीत गाना तो दूर काम करते समय एक-दूसरे के साथ बातें करने की भी इजाजत नहीं थी। ऐसी दशा में भी लोकगीतों की परंपराओं को जीवित रखने का प्रयास किया गया है। दृष्टव्य है- 'लाल पसीना' उपन्यास का नायक किसन कुंदन की सहायता से मजदूरों पर हो रहे अन्याय-अत्याचार का विरोध करने के लिए उन्हें संगीत करता है। खेती में काम करनेवाले मजदूर किसन और कुंदन की उपस्थिति में एक स्वर में गा उठते हैं.....पहाड़ी के नीचे दूर तक फैले उन खेतों में यह पहला अवसर था जब मजदूरों के स्वर स्वच्छंदता के साथ बाहर आकर गुंज सके। पहली बार हवा और लोगों की सासे भय से मुक्त थी।^{१३} अतः स्पष्ट है विपरीत स्थिति में भी भारतीय मजदूरों ने अपनी लोकगीतों की परंपरा को जीवित रखने का प्रयास किया है।

निष्कर्ष :-

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि, मॉरिशस निवासी किंतु मूल भारतवंशी अभिमन्यु अनंत के उपन्यासों में भारत तथा भारतीय संस्कृति के प्रति अपार निष्ठा दिखाई देती है, जिसका यथार्थ लेखा-जोखा उनके उपन्यास साहित्य में दृष्टीगोचर है। उनके अधिकतर उपन्यासों में भारतीय संस्कृति में अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान रखनेवाली अपनी भाषा, रहन-सहन, खान-पान, वेशभूषा तथा केशभूषा, रीति-रिवाज एवं प्रथा-परंपराएँ, तीज-त्यौहार एवं उत्सव-पर्व तथा लोकगीत आदि सांस्कृतिक विरासत की रक्षा के लिए प्रयत्नशील पात्रों का वास्तविक चित्रण मिलता है। सात समंदर पार भी भारतीय लोगों ने अपनी संस्कृति को किस तरह से संभालकर रखा, उसे बचाए रखने के लिए कितना संघर्ष किया इसका यथार्थ चित्रण उनके उपन्यास पढ़ने पर पता चलता है। अतः यह कहना अनुचित न होगा कि, आपका उपन्यास साहित्य संस्कृति के संरक्षण एवं संवर्धन में महत्वपूर्ण योगदान देने में सफल हुआ है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ शारदा पोटा - 'अभिमन्यु अनंत का कथा साहित्य' - पृ. क्र. १९७, शिवा पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्यूटर्स प्र. सं. १९९६

२. अभिमन्यु अनंत - 'कुहासे का दायरा' पृ. क्र. ६९, राजपाल अंड सन्स, कश्मिरी गेट, नई दिल्ली, प्र. सं. १९७८
३. अभिमन्यु अनंत - 'अस्ति-अस्तु' पृ. क्र. - ३४, प्रतिभा प्रतिष्ठान, नेताजी सुभाष मार्ग, नई दिल्ली, प्र. सं. २०११
४. अभिमन्यु अनंत - 'मेरा निर्णय' - पृ. क्र. ७२, भारतीय ज्ञानपीठ १८ लौदी रोड, नई दिल्ली, द्वि. सं. २००९
५. अभिमन्यु अनंत - 'आसमान अपना आंगन' पृ. क्र. २४२, प्रभात प्रकाशन, आसफ अली रोड, नई दिल्ली, प्र. सं. २०००
६. अभिमन्यु अनंत - 'एक उम्मीद और' पृ. क्र. १०२, राजकमल प्रकाशन, नेताजी सुभाष मार्ग, नई दिल्ली, प्र. सं. २००३
७. अभिमन्यु अनंत - 'अस्ति-अस्तु' पृ. क्र. - ३४, प्रतिभा प्रतिष्ठान, नेताजी सुभाष मार्ग, नई दिल्ली, प्र. सं. २०११
८. अभिमन्यु अनंत - 'लाल पसीना' पृ. क्र. ९४, राजकमल प्रका., ०८ फैज बाजार, दिल्ली-२, प्र. सं. १९७७
९. अभिमन्यु अनंत - 'क्यों न फिर से' पृ. क्र. ६०-६१, किताबघर प्रका., अंसारी रोड, दरियागंज दिल्ली, प्र. सं. २००४
१०. संपा. श्री. नवलजी - नालंदा विशाल शब्दसागर, पृ. क्र. - ५२४, आदीश बुक डीपो, नई दिल्ली, करोल बाग, १९८८
११. विरेन्द्रनाथ द्विवेदी - 'आधुनिक हिंदी कविता में लोकतत्त्व', पृ. क्र. ३७, विद्या प्रका. कानपुर, प्र. सं. २००४
१२. क्षेमेंद्र सुमन और योगेंद्र कुमार मल्लिक - 'साहित्य विवेचन' पृ. क्र. ९९०-९९१, आत्माराम अंड सन्स, दिल्ली, प्र. सं. २००४
१३. अभिमन्यु अनंत - 'लाल पसीना' पृ. क्र. ११८, राजकमल प्रका., ०८ फैज बाजार, दिल्ली-२, प्र. सं. १९७७

Dec-2022 ISSUE-IV, VOLUME-X

Published Quarterly issue

With e-ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.305

Peer Reviewed Journal

GURUKUL JOURNAL

Published On Date 31.12.2022

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Development and Growth of Homestays in Himachal Pradesh	Mayank Rana, Dr. Vinay Chamoli and Nem Raj	3-15
2	मुलांचे संगोपन करताना बालकांचा हट्टी स्वभाव व दूरदर्शन व फोन चा छंद दूर करण्यास पालकांनी कोणती काळजी घ्यावी	कु शिल्पा रमेश काशदीवार	16-19
3	Understanding Folk Culture With Reference To Vadu Parab	Mr. Sudipta Mahato	20-23
4	Digi Fiction: A Genre of the Recent Age	Dr. Ravindra A. Kulkarni	24-27
5	Digitalization of PACCS in Satara District	Bharat S. Kharat & Dr. M. A. Dixit	28-32
6	Digitization of College Libraries: Issues and Challenges	Dr. Shivaji P. Kamble & Mr. Rajendra T. Khandait	33-36
7	The Indian Initiatives In Digital Education	MR. Sudhir V Patil	37-39
8	Digitization of Marathi Manuscripts and its Importance	Dr. Pratibha Chikmath	40-42
9	Problems Of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna In Selected Banks In Satara District	Dr. Bharat Vitthal Patil & Mr. Amol Laxman Mohite	43-48
10	Central Bank Digital Currency (CBDC) : Provide a significant boost to the digital economy	Mr. Santosh Tatyaso Birnale	49-51
11	Digitalization And Impact Of Climate Change On Agriculture	Mr. Herwade Ashok Rachgounda & Dr. Alim A Jafar	52-56
12	Application of Digitalisation and its impact of agriculture in India	Dr. Ashok V. Jadhav	57-60
13	Advancement in Agriculture: Impact of Digitalization	Miss. Priti M. Kharade & Miss. Jyoti M. Kharade	61-65
14	Digital Banking challenges and opportunities for the Banking Industry	Dr. B. K. Mane & Dr. T. M. Rabade	66-68
15	Digital Education and Role of Teacher	Ms. Megha Balaso Mali & Dr. Shekhar Balkrishna Mali	69-73
16	A study of amenities in Mauje Ambap village using Q-GIS technology	Dr. Dinesh Bhandare	74-81
17	Digitalization And Impact Of Market Forces On The Education	Dr. Sharad Laxman Gole	82-86
18	A Review Of Digital Marketing In India	Asst. Prof. Kedar Vilas Deshmukh	87-90
19	The Study of E-Banking and Customer Satisfaction in Karad City	Dr. Rajaram M. Kamble	91-96
20	Digitalization : Opportunities and Threats	Dr. P. M. Shahapurkar	97-101
21	'Digital India' as Power to Empower People	Dr. Vithal Kallapa Dalvi	102-107
22	An Opportunity to Create a Digital World	Dr. Santosh Pharande	108-113
23	"Sextortion": A Global Social Problem in the era of digitization of society	Mr. Ghatage Jayant Chandrakant	114-118
24	A Study on Impact of Digitalization and its Role in Banking Sector in India	Mr. Ajay Dagadu Kate	119-123
25	Digitalization in Indian Economy - A Paradigm Shift Phenomenon	Bhagwansing B. Rajput	124-128

26	Digitalization and Geography: Limits and Potentialities of the Use of Online Sources for Research	Amrita Kulkarni	129-131
27	Role of Technology in bank Insurance	Balkrishna Ambaji Dalvi	132-134
28	Need of Cyber Security Policy	Mahesh M. Lohar	135-139
29	Digitization & Historiography	Mr. Pratik Lalaso Sonawale & Dr. Kiran Sampat Jadhav	140-142
30	Digitalization And Agriculture Sector In India	Prof. SatishKudale	143-146
31	Tech Redefining The Future Of School Education	Mrs. Rohini Dhondiram Waghmare	147-151
32	Use of Digital Technology in the Play <i>Harvest</i> by Manjula Padmanabhan	Shaila Nagnath Chobe	152-155
33	Digitalization And Media: A Digital Connect	Mr. Umesh S. Siddharth	156-160
34	Digitalisation Of Income Tax Returns Through E- Filing -A Study Of Consciousness Of Salaried Employees In Solapur	Dr. Sunil Subhash Patil	161-168
35	Digital Education in India: A View	Uthale Jayamala Arjun	169-172
36	Advantages of Digitalization and Technology in Educational Institutes	Madhuri R. Vetal & Prakash J. Waghmare	173-176
37	Literature Warning to the Dangers caused by Overuse of Technology and Digitalization	Snehal S Warekar & Prakash J Waghmare	177-180
38	Human Development in India: A State level Analysis	Dr. Dipak C. Chaudhari	181-183
39	Digitalization of Higher Educational Institutions and Its Impact	Dr. Suresh Shrirang Patil	184-188
40	साहित्यिक पठन का डिजिटलीकरण	डॉ. शहाजी शामराव जाधव	189-190
41	ई-रीडर पर साहित्य का अनुभव: कथा ग्रंथों को स्क्रीनपर पढ़ने का प्रभाव	अर्चना वसंत तराळ	191-192
42	तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट वरील ई वाचन-ई लेखन	डॉ. शशिकला भीमराव रणदिवे	193-197
43	डीजीटलाइजेशन एंड गुड गव्हर्नन्स	प्रा. प्रभाळे कोमल चंद्रकांत	198-201
44	भारतीय डीजीटल बँकिंग-एक अभ्यास	डॉ. रविंद्र मोहतुरे	202-206
45	उच्चशिक्षणातील डीजीटलाइजेशन : भारत सरकारने केलेल्या उपयोजनाचा एक आढावा	डॉ. सरिता उदापुरकर	207-212
46	सोशल मिडीया राजकीय वर्चस्वाचे माध्यम	ज्योती रमेश कांबळे	213-215
47	डिजिटल संस्कृती आणि मराठी साहित्य	प्रा. डॉ. अशोक सदाशिव तुकाराम	216-219
48	सेक्सस्टॉर्षण : एक आधुनिक समस्या	डॉ. संतोष रघुनाथ कोळी	220-223
49	आभासी चलन :- वर्तमान आणि भविष्य	डॉ. प्रमोद रघुनाथराव घाटगे & प्रा. किशोर गजानन सुतार	224-230
50	क्रिप्टो करन्सी आणि हार्ड करन्सी : तौलनिक समीक्षा	प्रा. डॉ. संजय विठ्ठल धोंडे	231-236
51	डीजीटलाइजेशन आणि भारतीय राजकारण	प्रा. संजय नाना बागल	237-239
52	स्त्रीभूषणहत्या आणि डिजिटलाइजेशन	सुदर्शन सुभाष सगट	240-242
53	भारतातील डीजीटलाइजेशन आणि महिला	प्रा. डॉ. अर्चना राजकुमार कांबळे	243-246

ई-रीडर पर साहित्य का अनुभव: कथा ग्रंथों को स्क्रीन पर पढ़ने का प्रभाव

अर्चना वसंत तराळ

डी. के. ए. एस. सी. कॉलेज, चिलकरंजी

सारांश: साहित्य का डिजिटलीकरण बढ़ रहा है, और डिजिटल पठन उपकरणों के बढ़ते प्रसार और डिजिटल ग्रंथों की उपलब्धता से स्क्रीन पर किताबें एक स्थायी घटना बनने की संभावना है, लेकिन कथा कथा के अनुभव के लिए डिजिटलीकरण के परिणामों पर थोड़ा ध्यान दिया गया है। जहां एक ओर, डिजिटल रीडिंग डिवाइस पर साहित्य पढ़ने से पाठ का सतही प्रसंस्करण शुरू हो सकता है, और कथा के भीतर अभिव्यक्तियों के संबंध में समस्याएं हो सकती हैं, वहीं दूसरी ओर साहित्यिक पाठ को पढ़ने की जागरूकता अधिक गहराई तक ले जा सकती है। और जटिल प्रसंस्करण, पढ़ने के माध्यम से स्वतंत्र यह अध्ययन कि बात की जांच करता है कि क्या साहित्यिक पाठ के स्वागत के पठन प्रदर्शन और भावनात्मक और संज्ञानात्मक अनुभव मुद्रित पुस्तक या ई-रीडर पढ़ने के बीच भिन्न होते हैं।

कुंजी शब्द: डिजिटल रीडिंग, ई-रीडर, रीडिंग कॉम्प्रिहेंशन, लिटरेरी रीडिंग, फिक्शन रीडिंग

रीडिंग और पाठ प्रकारों में डिजिटल पठन तेजी से महत्वपूर्ण हो गया है। डिजिटल मीडिया पर समाचार पढ़ना पिछले दो दशकों में आम हो गया है, और ई-पुस्तकों की खपत एक स्थायी घटना बनी रह सकती है। अवकाश के रूप में पढ़ने से संबंधित आंकड़े बताते हैं कि, उदाहरण के लिए, 2018 में जर्मनी में पाठ्यपुस्तकों को छोड़कर 32 मिलियन से अधिक ई-पुस्तकें बेची गईं, जो कुल पुस्तक बिक्री का लगभग 5% है।

2016 और 2017 में संयुक्त राज्य अमेरिका में, ई-पुस्तकों ने सभी पुस्तकों की बिक्री का लगभग 20% (स्टेटिस्टा, 2018) बनाया। लोगों द्वारा किताबें पढ़ने के तरीके में कि तरह का एक मूलभूत परिवर्तन, यानी किस माध्यम पर, लोकप्रिय धारणा के साथ युग्मित किया गया है कि माध्यम का सूचना के स्वागत पर प्रभाव पड़ता है, यह सवाल उठता है कि क्या स्क्रीन पर पढ़ने में मुद्रित पढ़ने की तुलना में अलग-अलग पढ़ने के अनुभव शामिल हैं पुस्तकों

सांस्कृतिक अध्ययन और फेनोमेनोलॉजिकल सिद्धांत के केंद्रीय सिद्धांत के अनुसार, अलग-अलग रीडिंग मीडिया अलग-अलग रीडिंग बिहेवियर और अलग-अलग रीडिंग एक्सपीरियंस के साथ-साथ चलते हैं, रीडिंग डिवाइसों के अलग-अलग डिफेंस और अफोर्डेंस और रीडिंग मीडियम से जुड़े अलग-अलग मल्टीसेंसरी परस्पेक्टिव और हैटिक्स के कारण। पाठकों का कभी भी अमूर्त, सारहीन पाठ के साथ सामना नहीं होता है, बल्कि ठोस वस्तुओं के साथ होता है जो लिखित पाठ की उनकी समझ को सह-निर्धारित करते हैं।

पूर्व के कई अध्ययनों ने अनुभवजन्य रूप से कि मामले को संबोधित किया है, मुख्य रूप से स्क्रीन और पेपर पढ़ने के बीच पाठों की वास्तविक समझ में संभावित अंतरों पर ध्यान केंद्रित किया है। कि साहित्य को सारांशित करते हुए, उनके हालिया मेटा-विश्लेषण, कांग, सेओ और झाई (2018), डेलगाडो एट अल (2018) और क्लिंटन (2019) ने पढ़ने के माध्यम और पढ़ने की समझ के बीच के संबंध को देखा और डिजिटल पढ़ने की तुलना में एक महत्वपूर्ण पेपर-आधारित पढ़ने का लाभ पाया। जो लोग कागज पर पढ़ते हैं वे समग्र रूप से पाठ में प्रदान की गई जानकारी को याद करने में बेहतर थे। प्रिंट में पढ़ने बनाम स्क्रीन पर पढ़ने के अंतर परिणामों को संबोधित करने वाले अधिकांश अध्ययनों ने स्कूली किताबों या एक्सपोजिटरी ग्रंथों जैसे सूचनात्मक ग्रंथों और ऐसे ग्रंथों की पाठक की समझ पर प्रभाव पर ध्यान केंद्रित किया है। कई उल्लेखनीय अपवादों के अलावा साहित्य ने अब तक अवकाश पढ़ने के लिए कथा और काल्पनिक ई-पुस्तकों के स्वागत और पढ़ने के अनुभव की व्यापक अवधारणा पर डिजिटल पढ़ने के संभावित प्रभावों की उपेक्षा की है। जबकि सूचनात्मक पाठ मुख्य रूप से प्रस्तुत जानकारी की समझ पैदा करने से संबंधित हो सकते हैं, हम तर्क देते हैं कि खाली समय के दौरान साहित्य पढ़ना केवल पाठ की समझ से अधिक है।

हालांकि रीडिंग मीडिया के रूप में टैबलेट, स्मार्टफोन और ई-रीडर का महत्व बढ़ रहा है, अधिकांश शोधों ने कंप्यूटर स्क्रीन पर रीडिंग डिवाइस के रूप में ध्यान केंद्रित करना जारी रखा है। अनुसंधान कि द्वारा उपयोग किए जाने वाले पाठ के प्रकारों में भी सीमित है और ज्यादातर सूचनात्मक ग्रंथों पर केंद्रित है (डेलगाडो एट अल, 2018)। दोनों परिस्थितियों कि अध्ययनों की अंतर्दृष्टि की सामान्यता को डिजिटल साहित्य पढ़ने की वास्तविकता तक सीमित करती हैं। वर्तमान अध्ययन ने कि कमी को संबोधित किया और स्पष्ट रूप से एक ई-रीडर पर एक कथा उच्च-भीत पाठ पढ़ने और एक मुद्रित पुस्तक के बीच के अंतर पर ध्यान केंद्रित किया। पूरी तरह से प्रयोगात्मक डिजाइन के बावजूद, निष्कर्ष मुद्रित पुस्तक में पाठ को पढ़ने और ई-रीडर पर पढ़ने के बीच समग्र रूप से महत्वपूर्ण अंतर का सुझाव नहीं देते हैं।

कुछ अपवाद केवल पढ़ने के प्रदर्शन संकेतकों के संबंध में उत्पन्न हुए। प्रिंट स्थिति में भाग लेने वाले प्रतिभागियों को डिजिटल स्थिति में भाग लेने वालों की तुलना में पैराटेक्सुअल जानकारी बेहतर याद थी। बहरहाल, जब अलग-अलग वस्तुओं को देखते हैं, तो तस्वीर उतनी स्पष्ट नहीं होती है। मूल मुद्रित पुस्तक में पढ़ने वाले प्रतिभागियों को पुस्तक का शीर्षक याद दिलाया कि क्योंकि वे देखने में सक्षम थे।

किताब को बंद करने और परीक्षण प्रशासन को वापस देने पर कि पढ़ने के बाद पुस्तक कवर फिर से साथ ही, लेखक के नाम को याद करने में समूहों के बीच कोई अंतर नहीं था। हम यह स्पष्ट नहीं कर सकते कि ई-पुस्तक पढ़ने वाले प्रतिभागियों ने अध्याय के शीर्षक का नामकरण करने में मुद्रित संस्करण पढ़ने वाले प्रतिभागियों से बेहतर प्रदर्शन क्यों किया। दोनों स्थितियों में, अध्याय का शीर्षक पाठ के पहले पैराग्राफ के समान पृष्ठ पर था और शेष पाठ से समान रूप से भिन्न था।

केबली एट अल के अनुरूप (2019) लेकिन मीनेट एट अल के विपरीत (2019), दोनों प्रायोगिक समूहों ने कहानी परीक्षण के कालक्रम में समान रूप से अच्छा प्रदर्शन किया। पाठ में घटनाओं का वर्णन कब किया गया था, कि प्रतिभागियों के ज्ञान में भी कोई अंतर नहीं था। मैगनेट अल (2019) ने एक पाठ का उपयोग किया जहां कहानी को कालानुक्रमिक क्रम में बताया गया था। मैगनेट एट अल के विपरीत (2019), हमने कई फ्लैशबैक वाले पाठ का उपयोग किया, जो अधिक कठिन हो सकते हैं। पूरी तरह से रेखिक कहानी की तुलना में प्रक्रिया करने के लिए पढ़ने के माध्यम की परवाह किए बिना, कहानी के एक संज्ञानात्मक मानचित्र का निर्माण सामान्य रूप से अधिक कठिन हो सकता है।

जबकि अन्य अध्ययनों से पता चलता है कि पढ़ने के माध्यम का पढ़ने के प्रदर्शन पर प्रभाव पड़ सकता है, हमें मुद्रित पुस्तकों बनाम ई-पुस्तकों के लिए ऐसा सुझाव नहीं मिला। हमारे अधिकांश परिणाम महत्व तक नहीं पहुंचे, यह दर्शाता है कि पढ़ने का प्रदर्शन पढ़ने के माध्यम पर महत्वपूर्ण रूप से निर्भर नहीं था और मूल मुद्रित पुस्तक में अंतर हाई-ट्रो साहित्यिक पाठ और किडल पर मूल ई-बुक पढ़ने के बीच अंतर नहीं था। कि अलावा, हमें एक ही महत्वपूर्ण परिणाम नहीं मिला जो यह बताता हो कि पढ़ने के दौरान भावनात्मक और

संज्ञानात्मक साहित्यिक अनुभव मुद्रित संस्करण की तुलना में ई-रीडर के कारण सकारात्मक या नकारात्मक हो सकते हैं। हालांकि, ई-रीडर और अन्य डिजिटल रीडिंग डिवाइसों के अलग-अलग खर्चों के कारण हमारे परिणाम सामान्य रूप से डिजिटल रीडिंग में स्थानांतरित नहीं किए जा सकते हैं। क्योंकि साहित्यिक पठन अधिक से अधिक न केवल मुद्रित पुस्तक या ई-रीडर पर होता है, महत्वपूर्ण प्रश्न अभी भी है कि कौन सा माध्यम अपने विशिष्ट सामर्थ्य और अनुप्रयोगों की विविधता के कारण किस संज्ञानात्मक नियंत्रण प्रणाली को ट्रिगर करता है। डिजिटल रीडिंग के समग्र परिणामों को समझने के लिए टेबलेट और विशेष रूप से स्मार्टफोन के साथ साहित्यिक पढ़ने से संबंधित अधिक शोध सार्थक होगा।

संदर्भ:

- Altmann, U., Bohm, I.C., Lubrich, O., Menninghaus, W. & Jacobs, A.M. (2014). Fact vs fiction – how paratextual information shapes our reading processes. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 9(1), 22–29. <https://doi.org/10.1093/scan/nss098>
- Appel, M., Koch, E., Schreier, M. & Groeben, N. (2002). Aspekte des leseerlebens: skalenentwicklung. *Zeitschrift für Medienpsychologie*, 14(4), 149–154. <https://doi.org/10.1026//1617-6383.14.4.149>
- Bartok, L. & Burzler, M.A. (2020). How to assess rater rankings? A theoretical and a simulation approach using the sum of the pairwise absolute row differences (PARDs). *Journal of Statistical Theory and Practice*, 14(3), 37. <https://doi.org/10.1007/s42519-020-00103-w>
- Börsenverein des Deutschen Buchhandels (2019). Back to the readers – Germany's book market 2018/2019. <https://www.boersenverein.de/markt-daten/marktforschung/wirtschaftszahlen/>
- Busselle, R. & Bilandzic, H. (2009). Measuring narrative engagement. *Media Psychology*, 12(4), 321–347. <https://doi.org/10.1080/15213260903287259>
- Cavalli, E., Colé, P., Brêthes, H., Lefevre, E., Lascombe, S. & Velay, J.L. (2019). E-book reading hinders aspects of long-text comprehension for adults with dyslexia. *Annals of Dyslexia*, 69(2), 243–259. <https://doi.org/10.1007/s11881-019-00182-w>

HEAD,
Department of Hindi,
D.K.A.S.C. College,
Ichalkaranji.

Special Issue Index		
Sr. No.	Title of the Paper & Author's Name	Page No.
1	<i>Micro Finance (Self Help Group) and Socio- Economic Development: A Micro Study</i> Prin. Mrs. Shubhangi Gawade, Dr. Ushadevi Eknath Salunkhe	12-21
2	महिला सबलीकरण व प्रतिनिधीत्व आणि समानतेचा अधिकार प्राचार्य डॉ. अरुण गाडे, प्रा. विशाल कांबळे	22-34
3	<i>Mrs. Warren's Entrepreneurship in Globalizing Scenario</i> Mr. Digambar M. Bhise, Dr. Tanweer K. Shaikh	35-38
4	स्त्री-सबलीकरण आणि धार्मिक अडसर प्रा. अशोक नथुराम डिंगर	39-46
5	महिला सक्षमीकरणाचा सशक्त विचार: 'यंग इंडियाचा गुप सेल्फी' प्रा. संदीप परदेशी	47-50
6	मध्ययुगीन संत कवयित्रींचे योगदान प्रा. डॉ. सुनिल संभाजी साठे	51-55
7	वैदिक काल से लेकर वर्तमान तक भारतीय महिलाओं की दशा एवं दिशा डॉ. सिद्धनाथ खजूरिया	56-62
8	महिला सबलीकरण व केतकरांच्या कादंबरीतील स्त्रिया प्रा. डॉ. सौ. यू. आर. पाटील	63-69
9	<i>Impact of Self-help Groups' on Women Empowerment</i> Dr. Amol Gowardhan Sonawale	70-74
10	<i>Women Empowerment in Dina Mehta's Brides are Not for Burning</i> Shaila Nagnath Chobe	75-80
11	<i>Modern Reworking of the Legend of La Llorona in Sandra Cisneros' Woman Hollering Creek</i> Dr. Deepa S Patil	81-84
12	<i>Startup India and Women Entrepreneurship: A New Regime for Economic Development</i> Mr. Yogesh Maruti Kharat	85-91
13	<i>Feministic Ideology and Women Empowerment Through Literature</i> Dr. Anil K. Kate	92-97
14	महिला सबलीकरण: काळाची गरज प्रा. अभिजीत मनोहर शिंगाडे	98-105
15	भारतीय स्त्री आणि शिक्षण शुभांगी बबन मेटे	106-112

16	महत्त्वाकांक्षी महिलांचे मराठी साहित्यातील चित्रण: एक दृष्टिक्षेप शितल संग्राम सालवाडगी	113-119
17	‘आज बाजार बंद है’ उपन्यास में नारीमुक्ति की पुकार प्रा. डॉ. बबन प्रकाश साळवे	120-124
18	जागतिकीकरण आणि आदिवासी पारधी समाजातील महिलांचे सबलीकरण कु. दिपाली शंकर वाघमारे	125-132
19	Epiphany of Female Protagonist in Amulya Malladi's Chick Lit. Novel The Mango Season Mrs. Jyoti Virendra Bauchakar	133-136
20	भारतातील लिंग गुणोत्तर आणि महिला सबलीकरण श्री. राजाराम मारुती कांबळे	137-142
21	Growing trend of Participation of Women in Physical activities and Sports Mr. Sandip Bajirao Patil, Dr. Chhaya Khote	143-147
22	स्त्रियांचे राजकीय नेतृत्व आणि प्रतिनिधित्व: सिद्धांत आणि संशोधनातील चर्चात्मक मुद्दे प्रा. हरीश अ. खैरनार	148-153
23	भारतातील महिला सक्षमीकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका डॉ. अमोल अशोककुमार पाटील	154-159
24	An Overview of Issues in Women Empowerment in Indian Society Dr. Pushpa Govindrao Patil	160-165
25	कामकाजी महिला और वैयक्तिक जीवन का सामंजस्य डॉ. वसुंधरा उदयसिंह जाधव	166-171
26	Newness of Women's Identity in 'The Hungry Tide' by Amitav Ghosh Mrs. Tabassum Muzfferhusen Attar	172-176
27	Women Entrepreneurs in India - Present Scenario Mr. Kuldeep Appasaheb Suryawanshi, Mr. Yogesh Maruti Kharat	177-182
28	Women Empowerment in Tamilnadu Mrs. V. Sandhya, Dr. K. M. Subramaniam	183-188
29	Globalization and Gender Discrimination in Arundhati Roy's God of Small Things Smt. Shilpa Eknath Kamble	189-192
30	Quest for Identity in Rama Mehata's Inside the Haveli Miss. Swati Eknath Kamble	193-196

31	भारतीय संसदेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व: एक अभ्यास प्रा. डॉ. मधुरा प्रतापसिंह मोहिते	197-204
32	Role of National Cadet Corps in Women Empowerment Dr. Vinodkumar Dhondiram Kumbhar	205-208
33	Empowering Women Financially through Banking Sector Sonali Mahadev Chavan	209-213
34	The Role of Women Entrepreneurship in Women Education and Employment in India Mr. Jaywant Yadavrao Pawar	214-218
35	Women Empowerment in respect to Health, Education and Employment Mr. Sandip Anandrao Patugade	219-222
36	नारी की शक्तिमत्ता: उत्तराखण्ड राज्य के परीप्रेक्ष्य में डॉ. हेमचन्द्र दुबे	223-227
37	Loan Schemes for Women Entrepreneurship Development: An Overview Prof. (Dr.) B. D. Girigosavi	228-234
38	मीरा कांत के नाटकों में नारी सशक्तिकरण डॉ. सविता कृष्णात पाटील	235-239
39	Gender Discrimination in selected novels of Geeta Hariharan, Manju Kapoor, Arundhati Roy Mrs. Shaila Pravinkumar Mane	240-244
40	नालासोपारा उपन्यास में चित्रित किन्नर की समस्याएँ शितल सचिन खैरमोडे	245-249
41	Depiction of Gender Discrimination and Violence in Philip Kerr's The Pale Criminal Mr. Ashok Gajanan Gadekar	250-255
42	भूमंडलीकरण और महिला सबलीकरण / सशक्तिकरण डॉ. माधुरी अनिल जोशी	256-260
43	महिला सक्षमीकरण आणि शासन प्रा. नमता पृथ्वीराज सपकळ	261-266
44	Rules and Roles of Libero in Volleyball for Men and Women Mr. Amar Anil Tupe	267-272

महिला सबलीकरण व प्रतिनिधीत्व आणि समानतेचा अधिकार

प्राचार्य डॉ. अरुण गाडे^१

प्रा. विशाल कांबळे^२

१. प्राचार्य, काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले. ता. पाटण जि. सातारा

२. सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, डि.के.ए.एस.सी कॉलेज, इचलकरंजी.

प्रस्तावना:-

जागतिकीकरण आणि महिला सबलीकरण व प्रतिनिधीत्व आणि समानतेचा अधिकार याची चर्चा करत असताना मला याप्रसंगी असे वाटते की, माणसाला माणुस म्हणून जन्मजातच कांही मुलभूत अधिकार प्राप्त झाले आहेत. हे त्यांचे नैसर्गिक अधिकार असून ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणत्याही समाजाला किंवा राज्यसत्तेला नाही. हे अधिकार व्यक्तींना जगण्यासाठी, त्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी आवश्यक आहेत. भारतासारख्या देशांमध्ये राज्यक्रांती न होता अहिंसात्मक मार्गाने नागरीकांना अधिकार राज्यघटनेने बहाल केलेले आहे. त्यामुळे अधिकाराशिवाय व्यक्ती आणि समाजाचा विकास शक्य नाही. स्वतंत्र भारतासाठी भारतीय राज्यघटना अस्तित्वात आल्यानंतर कोणत्याही प्रकाराची राज्यक्रांती किंवा रक्तपात न होता मिळालेले अधिकार हे भारतीय राज्यघटनेने भारतीय नागरीकांना दिलेले आहेत. भारतीय राज्यघटने मधून या मानवी अधिकारांची प्रचिती जाणवते. राजकीय प्रतिनिधीत्व आणि महिला आरक्षण व समानतेचा अधिकार आणि महिला आरक्षण या बाबी परस्परावलंबी आहेत. त्यातून महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण करण्याच्यादृष्टीने महत्वाचे बनते.

मानवी अधिकारांमध्ये सर्वच्या सर्व मानवी अधिकार महत्वाचे आहेत. त्यापैकी राजकीय अधिकार हा सत्तातरांच्या बाबतीमध्ये मानवाला मिळालेला अमुल्य अशीच देणगी आहे. भारतातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने येण्यासाठी व आपला समानतेचा हक्क बजावण्यासाठी मानवी अधिकारांमधिल राजकीय अधिकार हा सत्तेच्या बाबतीमध्ये खुप महत्वाचा आहे. त्यामध्ये महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण देणे हे समानतेच्या व राजकीय अधिकाराच्या दृष्ट्या महत्वाचे बनले आहे. त्यामुळे भारतामध्ये केवळ स्थानिक स्वराज्य संस्था, पंचायतराज व्यवस्था यांमध्ये महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण फक्त देणे पुरेसे नाही, तर संसद व घटकराज्यांची विधीमंडळे तसेच शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय तथा आर्थिक अशा सर्वच स्तरावर भारतातील महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने येण्यासाठी व आपला समानतेचा हक्क बजावण्यासाठी पन्नास टक्के आरक्षण देणे जरूरीचे बनले आहे.

जागतिकीकरणात महिलांच्या अधिकारांच्या दृष्टीने स्त्रिवादी चळवळ ही मानवाधिकाराची चळवळ बनली आहे. स्त्रीला दुय्यम लेखने, तिच्यावर अन्याय अत्याचार करणे, हिंसाचार करणे, तीचे सर्व स्तरांवर शोषण करणे इत्यादी प्रश्नाभोवती सोडवणुक करणे करिता एका बाजुला स्त्रिवादी चळवळ जागतिक पातळीवर ठोस भुमिका घेताना दिसते. तर तो मुद्दा मानवाधिकाराचा देखिल बनतो. ही बाब तितकीच प्रस्तुत आहे असेच म्हणावे लागेल. अंतीमता एक मानव म्हणुन स्त्रिपुरुष भेद भावन करणे आणि समानतेचा आग्रह धरुन पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना सर्व बाबतीत समान अधिकार मिळवुन देणे ही केवळ तडजोड नाही तर तो त्यांचा मुलभुत अधिकारच आहे हे आपण कधिच विसरता कामा नये. एवढे तत्वज्ञान

आपण या सेमिनारच्या माध्यमातून लक्षात ठेवले तर खूप मोठे परिवर्तन करण्यासारखे आहे असे मला वाटते.

महिला सबलीकरणासाठी प्रयत्न :-

भारतीय संविधानाने दिलेले मूलभूत हक्क आणि अधिकार हा स्त्रियांच्या विकासाचा पाया आहे. त्याचप्रमाणे महिला आणि समाजातील दुर्बल घटकांसाठी विशेष कायदे करण्याची तरतूद घटनेमध्ये केलेली आहे. तथापि, महिलांकडे बघण्याचा समाजाचा आणि शासनाचा दृष्टीकोन प्रामुख्याने कल्याणकारी उपक्रमांच्या लाभार्थी असाच राहिला. महिला विकास प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक होऊ शकल्या नाहीत. या तत्वाकडे दुर्लक्ष झाले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत, तसेच दुर्बल घटकांच्या हक्कांच्या चळवळीत जातिप्रथा, विषमता निर्मूलन, कामगार-शेतकऱ्यांच्या चळवळी, सामाजिक सुधारणा, उत्पादन प्रक्रिया यात स्त्रियांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता, स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असले तरी एकूण सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनात महिलांचा अपेक्षित सहभाग वाढलेला दिसत नाही. १९४८ साली संयुक्त राष्ट्र संघाने मानवी हक्कांची सनद तयार केली, त्यातही महिलांचे काही वेगळे प्रश्न आहेत आणि त्यांचा मानवी हक्कांच्या दृष्टीने उद्घापोह झाला पाहिजे असा विचार नव्हता. स्त्रिया मागे राहिल्या तर समाजच मागे पडत जातो याची जाणीव होऊन संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ हे वर्ष प्रथमतः आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष जाहीर केले आणि त्याचेच पुढे महिला दशकात रूपांतर केले. त्याचे औचित्य साधून भारत सरकारने एक समिती नेमून समतेकडे वाटचाल हा महिलांच्या परिस्थितीविषयक अहवाल तयार केला. या अहवालातून भारतीय महिलांच्या परिस्थितीचे सम्यक दर्शन घडते. महिलांचे, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, विघातक सामाजिक चालीरिती, प्रथा, परंपरांचा त्यांच्यावर होणारा परिणाम व उपाययोजना आदी संदर्भात त्यातून ठोस मांडणी करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने आपल्या सदस्यांनी एका विशिष्ट गतीने महिलांची प्रगती घडवून आणावी यासाठी आंतरराष्ट्रीय संकेत तयार केले.

स्त्रियांसाठी वेगळी नीतीमूल्ये आणि पुरुषांसाठी वेगळी नीती मूल्ये लावली जातात. या विचारसरणीचा पगडा सर्व शासकीय संस्थांवरही असल्याचे जाणवते. न्याय यंत्रणा, दंड यंत्रणा, नोकरशाही, राज्य यंत्रणा, राजकीय संस्था, प्रसार माध्यमे, शिक्षण संस्था तसेच राजकीय पक्ष आणि खाजगी आस्थापना, कृषी उत्पादना संबंधात सर्व क्षेत्रे त्यापासून मुक्त नाहीत, त्यामुळे महिलांवर जात, धर्म, वर्ग आणि लिंगभाव अशा सर्व बाजूंनी अन्याय होत असतो. महिलांबाबत होणारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्यासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने १९७९ मध्ये ठराव संमत केला होता. महिलांबाबत भेदभाव दूर करणे आणि आपल्या न्याय व्यवस्थेत समानतेचे तत्त्व समाविष्ट करणे हे या ठरावावर सही केलेल्या सर्व देशांना बंधनकारक आहे. बदलत्या काळानुसार आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार महिलांसमोरील आव्हाने दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. अलिकडच्या काळात महिलांवर झालेल्या हिंसाचाराच्या घटना विचारात घेवून महिलांच्या संरक्षणासाठी विशेष उपाययोजना करणे क्रमप्राप्त आहे. केवळ कठोर कायदे करून या समस्या दूर होतील असे नाही. त्यासाठी समाजामध्ये महिलांबद्दल स्वाभिमान, सन्मान आणि आदराची भावना निर्माण करणे आणि त्यादृष्टीने समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे ही काळाची गरज झाली आहे.

स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी व सुरक्षेसाठी भारतीय संविधानात महिलांना अनेक कायदेशीर हक्क दिलेले आहेत. सध्या अनेक कायदे, अधिनियम महिलांविषयक संवेदनशीलता दाखविणारे व त्यांचे हक्क प्रस्थापित करणारे आहेत. तरीही त्यांची अंमलबजावणी, समाजाचा दृष्टिकोन व अधिनियमामधील त्रुटी ह्यामुळे महिला कायद्याचा वापर आपले हक्क

अबाधित राखण्यासाठी करू शकत नाहीत. काही मर्यादित महिलांचे ह्या कायद्यांचा थोड्याफार प्रमाणात फायदा घेऊ शकतात, पण अनेक स्त्रिया कायद्यापासून वंचित रहातात. महिलांच्या सबलीकरणासाठी – स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी व सुरक्षिततेसाठी अनेक कायदे, तसेच संरक्षण व नियमावली बनविली गेली पण तरीही अंमलबजावणीच्या पातळीवर आजही आपल्यापुढे आव्हाने आहेत. स्त्रियांचे त्यांच्या अधिकारांविषयी अज्ञान. कायद्याची किचकट प्रक्रिया. कार्यक्षम, मोफत कायदेशीर सल्ल्याची उणीव. वैद्यकशास्त्र, फॉरेंसिक, पोलीस, सरकारी यंत्रणा, न्यायालय, स्वयंसेवी संस्था, मंत्रालयीन कामकाज इ. चा महिलांशी परिणामकारक समन्वय न साधला जाणे त्याची प्रमुख इ कारणे आहेत.

सबलीकरणासाठी महिला धोरण:-

भारतीय शासनाने २००१ हे वर्ष राष्ट्रीय पातळीवरचे धोरण म्हणून स्त्रियांच्या सबलीकरणाचे वर्ष असे जाहीर केले. १९९४ साली जागतिक लोकसंख्या परिषद कैरोमध्ये भरली होती. सदर परिषदेमध्ये महिलांच्या प्रश्नांसंदर्भात सविस्तर चर्चा केली गेली. त्यामध्ये लोकसंख्येचा प्रश्न स्त्रियांना आपल्या जननदरक्षमतेसंदर्भात नियंत्रण मिळण्याशी म्हणजे त्यांच्या सबलीकरणाशी जोडला आहे, असा एक विचार मांडला गेला. स्त्रियांचे सबलीकरण वा सक्षमीकरण केवळ राजकीय वा आर्थिक क्षेत्रांमधील काही सुधारणांद्वारे साधता येणार नाही, याची जाणीव राज्यकर्त्यांना तसेच खुद्द स्त्री-प्रश्नांचा अभ्यास वा त्या संदर्भात चळवळी करणाऱ्यांनाही आहे. स्त्रियांच्या दृष्टीने समानता, समता, न्याय असलेला समाज निर्माण करणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा प्रयत्न करणे. विकासप्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग केवळ शाब्दिक आव्हाने करून होणार नाही. तसेच, समानतेची कल्पना यांत्रिक औपचारिकतेतून घडणार नाही याची जाणीव झाली. सबलीकरण ही संकल्पना प्रथम १९६० साली अमेरिकेतील काळ्या, जहाल गटांनी मांडली. सबलीकरण म्हणजे नेमके काय आणि स्त्रियांचे सबलीकरण कसे घडणार यावर अनेक मतमतांतरे आहेत.

महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान :

भारतीय स्त्रियांनी आत्मप्रतिमा, आत्मविश्वास वाढवायचा झाला तर भारतातील विविधता, भिन्नता आणि तरी एकोपा या सान्यांचा सबलीकरणाच्या संदर्भात गंभीरपणे विचार केला पाहिजे. स्त्रियांसाठी साधी सुरक्षित स्वच्छतागृहेही मोठ्या शहरांमध्ये अभावनेच आढळतात. तसेच, आपापल्या गटांचे समुदायांच्या अस्मितांचे प्रतीक म्हणूनही स्त्रियांचा वापर केला जातो. हे लक्षात घेऊन सबलीकरणातून स्त्रियांचे ‘बाईपणाच्या असणाऱ्या समान दडपणुकीबद्दलचे भान’ या सबलीकरणातून जागे झाले तर आपण एकविसाव्या शतकाच्या नव्या भारताच्या संदर्भात सबलीकरणाचा विचार करताना फुले-आंबेडकरी परंपरेचा मागोवा घेणे गरजेचे ठरते. आव्हानांना तोंड देऊ शकू, असा विश्वास वाटतो. भारतातील स्त्री सबलीकरणाचा विचार करताना वेगवेगळ्या टप्प्यावर स्त्री शोषण शासनावर आवाज उठवलेल्या आणि त्याचे विश्लेषण करणाऱ्या सुधारक स्त्रिया, त्यांना झालेला विरोध आणि महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना दिलेला पाठिंबा यांचा आढावा महत्वाचा आहे. त्यांनी स्त्री आणि जातीय प्रश्नांचे केलेले विश्लेषणही महत्वाचे आहे. पुरुषांच्या क्रूरपणाचे स्त्रियांना भोगावे लागणारे सर्वात भयंकर उदाहरण म्हणून ते सतीप्रथेचे उदाहरण घेतात. निश्चय म्हणून त्या काळच्या ब्राह्मण स्त्रीला जगाव्या लागणाऱ्या यातनामय जीवनाचे वर्णन करतात. अशी वागणूक पुरुषांना स्त्रियांनी दिल्याचा इतिहास नाही. या सर्व मांडणीतून म. फुले यांनी स्त्री-मुक्तिवादी दृष्टिकोन घेतला आहे, असे आपल्याला म्हणावे लागेल. इतिहासात आर्थिक शोषण, मग ते वर्गीय असो नाही तर जातीय व्यवस्थापक असो, अशा प्रकारे होत आले याचा शोध घेऊन जशी मांडणी केली पाहिजे तशी पितृसत्ताक पुरुषप्रधान व्यवस्थेतून होणाऱ्या शोषणाचा शोध घेणारी मांडणी असली पाहिजे,

अशीच ही भूमिका सांगत आहे. त्याबरोबर शासन, सत्ता, गुलामगिरी आणि त्यांतून येणारी युद्धखोरी, हिंसाचार याचा संबंध पुरुषप्रधानता आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेशी असल्याचे ते जोरदारपणे निदर्शनाला आणतात. म. फुले यांचे हे योगदान त्यांच्या काळाच्या मर्यादा ओलांडून एका सार्वत्रिक सत्याची मांडणी करणारे आहे. शोषण-शासनावर आधारित सर्व समाजव्यवस्था या पुरुषप्रधान पितृसत्ताक असणारच हे ते सत्य आहे म्हणजेच शोषणविरहित, शासनविरहित समाज हा पुरुषप्रधानतेचा, पितृसत्ताक अंत केल्याशिवाय येऊ शकत नाही असा महत्त्वाचा सिद्धान्त त्यांच्या मांडणीमध्ये लपलेला आहे.

म. फुले हे ‘शेतकऱ्यांचा आसूड’ या पुस्तकात ते शासन शोषणविरहित आणि पुरुषप्रधान, पितृसत्ताक व्यवस्था प्रस्थापित न झालेल्या साम्यवादी समाजाची मांडणी करतात, लोकसत्ताक राज्याची मांडणी ते करतात. ‘आपणा सर्वांचे ती सतत रात्रंदिवस नऊ महिने उदरी ओझे वागवित असता तिजला कोणत्याच लोभी पुरुषांसारखे छक्केपंजे करून धाडसपणा करता येत नाही. यावरूनच स्त्रियांना अबला असे म्हणतात.’ असे फुलेंनी ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ पुस्तकात मांडले आहे. या ठिकाणी अबला या शब्दाचा छक्केपंजे, कावेबाजी, हिंसाचार, पुंडपणा न करणारी व्यक्ती असा अर्थ म. फुले यांनी लावला आहे असे दिसते. या चांगुलपणाचा संबंध नऊ महिने गर्भापोटी बाळगण्याशी आहे, असा त्यांनी त्याचा अर्थ जोडला आहे. मानवी पुनरुत्पादनाशी कोणत्या प्रकारचे नाते आहे, सर्व प्राण्यांच्या पिल्लांपेक्षा जास्त अपंग असणाऱ्या मानवी पिल्लाच्या संगोपनाशी नाते कसे आहे, यावरून स्त्रिया आणि पुरुष यांच्यातल्या संबंधाचा इतिहास, त्यांची त्याबाबतची जागृती ठरते, असा याचा अर्थ आहे. त्या आधारावर म. फुले म्हणतात “यावरून एकंदर संपूर्ण जगात प्रथम पुरुषांच्या अत्यंत लोभामुळे हेवा, द्वेष, कृत्रिमता, वगैरे नाना प्रकारचे दुर्गुण उत्पन्न होऊन सर्व प्रकारची पातके उदयास आली.” मानवी समाजाच्या वंश म्हणून होणाऱ्या पुनरुत्पादनात स्त्री-पुरुषांचा सहभाग कशा प्रकारचा आहे, त्यामुळे त्यांचे कोणत्या प्रकारचे लैंगिक संबंध तयार होतात, त्यातून त्यांची जागृती कशा प्रकारची तयार होते, याचा शोध घेतला पाहिजे. इतिहासाकडे बघण्याचा हा दृष्टिकोनही क्रांतिकारक परिवर्तनाला आणि भौतिकवादी इतिहासलेखनाला मोठेच योगदान देणारा आहे.

महिला सक्षमीकरणातील सावित्रीबाईंचे योगदान महत्त्वाचे आहे. आजची स्त्री ‘नव्या-जुन्या’ सीमेवर रेंगाळणारी असली तरी ती संभ्रमित नाही आणि एकटी तर मुळीच नाही. शिक्षणामुळे, सकस वाययाच्या आस्वादाने ती कणखर झाली आहे. तिचे निर्णय ती घेऊ शकते. तिला सामाजिक बांधिलकीचे भान आले आहे. समाजाविषयीच्या कर्तव्याची जाण आली आहे. त्यामुळेच आजची स्त्री त्यादृष्टीने आपले कार्यक्षेत्र निवडताना दिसते, परंतु या सगळ्याची मुहूर्तमेढ ती क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फुले यांनी रोवली. विद्या हे श्रेष्ठ दान आहे आणि ते स्त्री आणि पुरुष या दोघांना सारखेच मिळावे हा विचार मांडला, रूजवला आणि त्यासाठी अपार यातना भोगल्या त्या ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी. समाजाचे ऋण फेडण्याची जबाबदारी आजची स्त्री घेताना दिसते. त्यासाठी ती विविध क्षेत्रात नेटाने आपले काम पार पाडते. स्त्रीविषयक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी झटणाऱ्या समाजसुधारक आणि वाययसेवकांनी आजच्या स्त्रीला आशावादी केले. असा हा दुर्दम्य आशावाद निर्माण करण्यामध्ये सावित्रीबाई फुले यांचा मोलाचा वाटा आहे. महिला सक्षमीकरणात सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याची संधी देऊन तिला तिचे व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यास प्रोत्साहन देणे. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ महिलांना भीक नको आहे, कोणाची दया नको आहे, तर त्यांना पुरुषांप्रमाणे समान संधी हवी आहे. यासाठीच महिला सक्षमीकरण महत्त्वाचे ठरते आणि हे साध्य करण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचा टप्पा होता स्त्री शिक्षण. हे

ओळखूनच सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणावर भर दिला. त्यामुळेच समाजाचा आधार असलेली आजची स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने मुक्ती लढा व समतेचा लढा देण्यास सज्ज झाली.

महात्मा ज्योतिबा फुले एकोणिसाव्या शतकातील फार मोठे समाजसुधारक होते. समता प्रधान समाज निर्माण व्हावा यासाठी त्यांना मनापासून तळमळ वाटत असे. त्यांनी स्वतः आपल्या पत्नीला म्हणजे सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करावेत म्हणून समाजाला चालना दिली. त्याची सुरुवात त्यांनी स्वतःच्या घरापासून केली. सावित्रीबाईंनी विधवा पुनर्विवाह घडवून आणणारी सभा स्थापन केली. त्यामध्ये हळदी-कुंकू, समारंभ, रसपान, प्रौढ स्त्रियांचे शिक्षण आणि स्त्रियांवर होणारा अन्याय या विषयांवर चर्चा व उपाय सुचवले जात असत. पुनर्विवाहाचा कायदा व्हावा यासाठी प्रयत्न केले. त्या काळात स्त्री अर्भकहत्याही सर्रास घडत होत्या म्हणून बालहत्या प्रतिबंधगृह स्थापन केले. अशी अनेक कामे सावित्रीबाईंनी कल्पकतेने पार पाडली.

आपल्या विचारांचा प्रसार त्यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातूनही केला. 'काव्यफुले' व 'बावनकशी', 'सुबोध रत्नाकर' हे काव्यसंग्रह त्यांनी लिहिले. पुढील काळात त्यांची भाषणेही प्रकाशित करण्यात आली. सावित्रीबाईंच्या सामाजिक कार्याबद्दल कृतज्ञता म्हणून १९९५ पासून ३ जानेवारी हा सावित्रीबाईंचा जन्मदिन 'बालिका दिन' म्हणून साजरा केला जातो. अशा प्रकारे निश्चितच सावित्रीबाई फुले भारताच्या स्त्री शिक्षणाची गंगोत्री होत्या. म्हणूनच महिला सक्षमीकरणातील त्यांचे योगदान हे निर्विवाद आहे. त्यांच्या कवितेतूनही स्त्री शोषण आणि पुरुषप्रधान संस्कृतीवर प्रहार केला गेला आहे. त्या म्हणतात, 'रूप तियेचे करी विच्छिन्न नकोसे केले तिजला त्याने शोषून काढी मध तियेचा चिपाड केले' तिला त्याने आता प्रश्न फक्त एकच आहे की आजही ही परिस्थिती पूर्णपणे बदललेली दिसते का? एकोणिसाव्या शतकात सावित्रीबाई फुले यांनी ओळखलेल्या महिलांच्या समस्या एकविसाव्या शतकातही कमी अधिक प्रमाणात कायम आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांच्या प्रश्नांकरिता आपले केंद्रीय मंत्रिपद त्यागण्याचा भारताच्या संसदीय इतिहासातील एकमेव प्रसंग वा त्यांचा नायक विसरला गेला आहे. स्त्रीमुक्तीच्या विचारव्यवहारासंदर्भात म. फुले यांच्या क्रांतिकारी विचारांचा वसा आणि वारसा घेऊन यांचा स्त्रीमुक्ती चळवळीचा वारसा अविरतपणे आपल्या हयातीमध्ये सातत्याने चालू ठेवला. 'अस्पृश्य मूळचे कोण?', 'शूद्र पूर्वी कोण होते?', 'राम-कृष्णाचे गौडबंगाल', 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती' या त्यांच्या इतिहासलेखनांच्या प्रयत्नांतून साकारलेल्या संहिता आहेत. भारतीय समाज हा परस्परविरोधी हितसंबंधांच्या टकरावातून विकसित झाला असल्याचे त्यांनी ठामपणे मांडले. हा टकराव सांस्कृतिक स्वरूपात, धार्मिक स्वरूपात व्यक्त झाल्याचे निदान त्यांनी केले. इतिहास म्हणजे 'राजघराण्याचा इतिहास' ही इतिहासाची पोकळ सरंजामी समजूतही त्यांनी धुडकावली आणि ब्राह्मणी छावणीच्या विजयाने शूद्र आणि स्त्रियांच्या अवनतीच्या उदयात आणि जडणघडणीत स्त्रीदास्याचा उगम असल्याचे स्पष्ट प्रतिपादन करतात. भारतीय इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास असल्याचे प्रतिपादन अपुरे असल्याचे स्पष्ट करून भारताचा इतिहास ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांच्या जातिसंघर्षाचा इतिहास असल्याचे नवे सूत्र बाबासाहेबांनी दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "गटांतर्गत विवाह करणाऱ्या रूढीने स्वगटाबाहेर लग्न करण्याच्या रूढीवर मिळविलेला विजय म्हणजे जातीची निर्मिती होय." स्त्रियांच्या लैंगिकतेवरील नियंत्रणात जातिव्यवस्थेचा उदय असल्याचे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

सतीप्रथा :

पतीच्या मृत्यूनंतर त्याची पत्नी ही जिवंत जाळली जाऊन स्त्री-पुरुषांची समान संख्या ठेवण्याचा प्रयत्न केला जाई. कारण, पतीच्या निधनानंतर ती स्त्री 'वाढीव स्त्री' ठरते. परंतु, स्त्री-पुरुषांच्या संख्येतील तफावत नष्ट करण्याचा सतीप्रथा हा काहीसा अव्यवहार्य मार्ग आहे. पतीच्या निधनानंतर पत्नीस जाळून मारून टाकण्याचा उपाय का आला? तर ती स्त्री, विधवा म्हणून जिवंत राहिली तर एक परजातीतील पुरुषाशी विवाह करील याकडे गटांतर्गत दुसऱ्या पुरुषाशी विवाहबद्ध झाली तर त्या जातीतील स्त्रियांमध्ये स्पर्धा सुरू होईल आणि लग्न न झालेल्या मुलींच्या लग्नविषयक राखीव हक्कांवर आक्रमण होईल म्हणून तिची व्यवस्था कशी लावावयाची याचे इतरही मार्ग शोधले गेले.

वैधव्य लादणे :

वैधव्य सक्तीने लादल्यामुळे ती स्त्री जिवंत राहते आणि दुसऱ्या पुरुषाशी विवाहही करू शकत नाही, परंतु इथेच न थांबता तिचा मोह कोणा पुरुषास होऊ नये म्हणून तिचे विद्रुपीकरण केले जाई. उदा. - तिचे केस कापणे, जाडी-भरडी वस्त्रे नेसायला देणे, बंदिस्त खोलीतच वास्तव्य करावयास भाग पाडणे, इ. एखाद्या लोकसमूहात जशा स्त्रिया वाढीव करू शकतात, तसेच पत्नी मेल्यानंतर पुरुषही वाढीव ठरतात. मात्र प्राचीनकाळापासून समाजव्यवस्थेत स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना वरच्या दर्जाचे स्थान दिले गेले आहे. म्हणून डॉ. आंबेडकर पुढे असे म्हणतात की, ते केवळ पुरुष आहेत म्हणून त्यांना जिवंत जाळले जात नाही. पुरुष हा जात टिकविण्यासाठी उपकारक मानला जातो म्हणून वाढीव ठरलेल्या पुरुषांची व्यवस्था दोन प्रकारे लावली जाते :

विधुरांवर ब्राह्मणचर्यावस्था लादणे :

अशा वाढीव पुरुषास जातव्यवहारातून अलिप्त ठेवून संन्यास भाग पाडले जाई. परंतु कोणत्याही जातीला इतर जातीशी स्पर्धा करताना संख्यात्मक वाढही महत्त्वाची असते, म्हणून जातीचे संवर्धन करण्यात पुरुष ब्रह्मचारी असून कसे भागेले? म्हणून गृहस्थावस्थेत ठेवले जाते.

लग्नायोग्य नसलेल्या अल्पवयीन मुलींशी लग्न :

जातीतल्या जातीत वधूची व्यवस्था करण्याचा प्रश्न वाढीव पुरुषासंदर्भात निर्माण होतो. स्त्री-पुरुषांची संख्या समान असल्यामुळे एका पुरुषाने एकाच स्त्रीशी लग्न (विवाह) करण्याची संधी असते. अशा परिस्थितीत वाढीव पुरुषाला जातीत जखडून टाकायचे असेल तर त्याला केवळ लग्नायोग्य न झालेल्या वयोगटातील मुलगीच वधू म्हणून पुरविली जाऊ शकते.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, “मूलतः या रूढी अतिरिक्त पुरुष व स्त्रिया यांचा प्रश्न सोडविण्याच्या हेतूने आणि जातिअंतर्गत विवाहाची रूढी शाबूत ठेवण्याच्या उद्देशाने अस्तित्वात आल्या.” एकंदरीत या विश्लेषणामधून एक महत्त्वाचा सिद्धान्त डॉ. आंबेडकरांनी मांडला आणि तो म्हणजे ‘स्त्रिया’ या जातिव्यवस्थेचे प्रवेशद्वार आहेत. आजवरच्या जातिव्यवस्थेच्या निर्मितीची, वैशिष्ट्यांची जी चर्चा झाली ती मुख्यतः मांसभक्षण, विटाळ किंवा प्रायः धर्माच्या अंगाने झाली. परंतु, बाबासाहेबांच्या विचारांचे वैशिष्ट्य आहे की, त्यांनी प्रथमतः जातिव्यवस्था ही स्त्रीशोषणातून निर्माण झाल्याचे प्रतिपादन केले आहे. स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणातून जात, अधिकाधिक बंदिस्त केल्याचे ते सतीची रूढी,

बालविवाह, स्त्रियांचे विद्वपीकरण, इत्यादींतून दाखवून देतात. पुढे ते म्हणतात की, एकूण लोकसंख्येचा किती भाग या दोन (स्त्री आणि शूद्र) शब्दांनी व्यापला आहे? स्त्री ही लोकसंख्येचा निम्मा भाग आहे आणि उरलेल्यांत शूद्र हे २/३ पेक्षा कमी नाहीत. हे दोघे मिळून एकंदर लोकसंख्या ७५% आहेत. या प्रचंड लोकसंख्येवर ब्राह्मणशाहीने कायमचे दास्य आणि अधोगामी अवस्था लादली आहे. ७५% लोकांना सक्तीने या अवस्थेत ठेवल्यामुळे त्यांचे जीवन, स्वातंत्र्य आणि सुखाचा मार्ग आक्रमणाचा हक्क नाकारल्यामुळे भारत हे एक विनाशप्रत पोहोचलेले जवळजवळ मृतवत राष्ट्र बनले.

‘मनुस्मृती’ने विवाहबंदीच्या आधारे समाजजीवनाच्या सर्व अंगांची शकले केली आहेत असे बाबासाहेब म्हणतात. मनुने उच्च-नीचतेच्या पायऱ्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी स्पष्ट केल्या आहेत.

१. विवाह : शूद्र स्त्रीच शूद्राची पत्नी होऊ शकते.

२. अतिथी स्वागत: ब्राह्मणाच्या घरात येणाऱ्या क्षत्रियाला अतिथी म्हणत नाहीत.

३. संस्कार: शूद्रांना पवित्र संस्कारांचा अधिकार नाही.

४. कायदे न्याय: क्षत्रियाने जर ब्राह्मणाची बदनामी केली तर १०० पण दंड करावा, वैश्याला १५० पण, याच अपराधाबद्दल शूद्राला देहदंड.

५. स्वातंत्र्य : स्त्रियांना विवाह, घटस्फोट, मालमत्ता, पुनर्विवाहाचे स्वातंत्र्य नाही. भारतीय समाजाची ही वास्तवता डॉ. आंबेडकरांनी अत्यंत भेदकपणे समोर आणली.

जातिव्यवस्था आणि स्त्रीदास्याचा संबंध दर्शविणारा मुद्दा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महाड सत्याग्रहापुढील भाषणातूनही स्पष्ट होताना दिसतो. परिषदेत सहभागी झालेल्या अस्पृश्य स्त्रियांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक महत्त्वाचा प्रश्न विचारला आहे. ते विचारतात – तुमच्यापोटी जन्म घेणे पाप का ठरावे? उत्तरार्थातच त्या दलित, अस्पृश्य आहेत आणि त्यांच्यापोटी केवळ मूल जन्मत नाही तर अस्पृश्य म्हणून मूल जन्मते हे डॉ. आंबेडकरांना सांगायचे आहे. डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात, खरे म्हटले असता अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रश्न पुरुषांचा नसून स्त्रियांचाच आहे. तुम्ही आम्हां पुरुषांना जन्म दिलेला आहे. आम्हांला इतर लोक कसे जनावरांपेक्षाही कमी लेखतात. काही ठिकाणी आमची सावलीसुद्धा घेत नाहीत. इतर लोकांस कोर्टकचेऱ्यांमध्ये नाना सन्मानाच्या जागा मिळतात. परंतु तुमच्यापोटी जन्मलेल्या आम्हां मुलांना पोलीस खात्यातील शिपुड्यांचीही नोकरी मिळत नाही. इतका आमचा दर्जा आहे. या सभेस बसलेल्या कायस्थ व इतर अस्पृश्य बापांच्या पोटी जन्मलेल्या मुलांमध्ये व आम्हां मुलांत काय अंतर आहे? असे असताना ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटी जन्मलेले बालक का सर्वसामान्य व्हावे व तुमच्या पोटी जन्मलेले बालक सर्व ठिकाणी का अवमानिले जाते? त्याला साध्या माणुसकीचा हक्क का असू नये? तुमच्यापोटी जन्म घेणे पाप का ठरले जावे? असे हृदयद्रावक प्रश्न ते विचारतात आणि जातिव्यवस्था जन्मजात असल्याचे सांगतात. त्यातून (१) जातिव्यवस्था स्त्रियांचे कशाप्रकारे शोषण करते, (२) स्त्रिया जातिव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत, (३) जातिअंताच्या लढ्यात स्त्रियाच पुढाकारावर असतील, हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय स्त्रीदास्याचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे. ‘हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती’ या आपल्या महत्त्वपूर्ण निबंधात त्यांनी ब्राह्मणी संस्कृतीने स्त्रियांना कसे हीन लेखले, स्त्रियांवर बंधने कशी लादली याचे विश्लेषण केले आहे. ‘राम-कृष्णाच्या गौडबंगाल’मध्ये डॉ. आंबेडकर नमूद करतात – एक व्यक्ती म्हणून

रामाबद्दल बोलताना मी फक्त दोन गोष्टींचा उल्लेख करीन – पहिली, रामाने वालीशी केलेले वर्तन आणि दुसरी स्वतःच्या पत्नीला, सीतेला दिलेली वागणूक. (‘राम-कृष्णाचे गौडबंगाल’, पृष्ठ क्र. ७) बौद्ध परंपरा स्त्री-पुरुष समता सांगणारी वर्णव्यवस्थाविरोधी परंपरा होती. उलट, हिंदू धर्म परंपरा साधे मुलगी जन्माला येणे हेदेखील मागील जन्मीचे पाप मानते. आपले हे म्हणणे डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध वाङ्मयातील राजा प्रसेनजीत यांच्या कथेतून स्पष्ट केले आहे.

गौतम बुद्धाच्या भिक्षू संघात स्त्रियांना प्रवेश होता. ब्राह्मणी परंपरेने मात्र स्त्रियांना ज्ञानार्जनास बंदी घातली होती. त्यांना आध्यात्मिक अधिकार नाकारले. मोक्षप्राप्ती नाकारली. संन्यास घेण्यास नाकारण्यात आला. वेदपठण करण्याचा, ऐकण्याचा अधिकार स्त्रिया व शूद्रांना नाही असे ‘मनुस्मृती’ने सांगितले. त्यांना धर्माचे शिक्षण घेण्यास मज्जाव करण्यात आला. मात्र धर्मशास्त्र सांगते की, वैदिक मंत्र उच्चारले तरच पाप नष्ट होते. म्हणजे, स्त्रियांना व शूद्रांना वेदांचा अधिकार नाकारून पापापासून मुक्त होण्याची संधीच नाकारलेली आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, ब्राह्मणी विचारपरंपरेचे स्त्रीविषयक धोरण म्हणजे भारतातील स्त्रीवर्गाचा उपमर्द आणि विनाश करणारे आहे. ज्ञानार्जन करण्याचा अधिकार सर्व मानवांस असला पाहिजे. मात्र कोणतेही सयुक्तिक कारण न देता ब्राह्मणी संस्कृतीने ज्ञानार्जनाचा अधिकार स्त्रियांपासून हिरावून घेतला आहे. सारांश, ब्राह्मणी कुटिल नीतीमुळे स्त्रिया आध्यात्मिक ज्ञानार्जनाच्या अधिकारापासून वंचित झाल्या आहेत, असे डॉ. आंबेडकर स्पष्ट करतात. ब्राह्मणी छावणीने ज्ञानार्जनाच्या संदर्भात स्त्रियांवर केलेले दोन प्रमुख अन्याय गौतम बुद्धांनी दूर केले आहेत. ते म्हणजे, बुद्धांनी स्त्रियांना परिव्रज्येचा अधिकार मान्य केला होता. परिव्रज्या म्हणजे धम्मदीक्षा ! म्हणून, डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, गौतम बुद्धाने भारतातील स्त्रियांना गुलामगिरीतून मुक्त केले. त्यांच्या जीवनात क्रांती घडवून आणली. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही मूल्यत्रयी बाबासाहेबांच्या चिकित्सेचा पाया होती. स्त्री-पुरुष समता व जातिविरहित समाजरचना हा त्यांचा आदर्श होता. जातिव्यवस्था व मनुप्रणीत कायद्यांनी स्त्री-समूहाला अवनत अवस्थेला आणून ठेवण्याचे ऐतिहासिक पुराव्याच्या आधारे त्यांनी मांडले. स्त्रीदास्याच्या आकलनासाठी त्यांचे हे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्याचप्रमाणे यापुढे भारताच्या संदर्भात स्त्री सबलीकरणाविषयी विचार मांडताना आपल्याला त्या वारशाचा संदर्भ घेणे गरजेचे आहे.

राज्य महिला आयोग-

समाजात महिलांचे स्थान सुरक्षित करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत विशेष तरतूद करण्यात आली आहे. या तरतुदींच्या आधारेच राज्य सरकारने महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली. स्त्रियांना त्यांचे मूलभूत अधिकार मिळण्यासाठी कार्यरत राहणे आणि समाजातील त्यांची प्रतिष्ठा वाढविण्याच्या दृष्टीने सरकारच्या धोरणात तरतुदी करण्यासाठी मदत करणे हे आयोगाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. सन १९९३च्या महाराष्ट्र कायद्यातील कलम १५ अंतर्गत २५ जानेवारी १९९३ रोजी महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

आयोगाची प्रमुख उद्दिष्टे

समाजात महिलांचे स्थान आणि प्रतिष्ठा उंचावणे महिलांबाबत होत असलेला अन्याय शोधून काढणे आणि तो दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे एखाद्या विद्यमान कायदा महिलांसाठी अन्यायकारक असल्यास त्या बाबत सरकारला सूचना देणे आणि संबंधित कायद्यातील त्रुटी दूर करण्यासाठी उपाय सुचविणे समाजात महिलांचे स्थान आणि प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी राज्य सरकारला योग्य सल्ला देणे.

आयोगाचे अधिकार

महाराष्ट्र राज्य आयोग ही वैधानिक संस्था असून, तिला दिवाणी न्यायालयाचा दर्जा आहे एखाद्या खटल्याशी संबंधित कागदपत्रे कोणत्याही सार्वजनिक कार्यालय वा न्यायालयाकडून आयोग मागवू शकतो साक्षीदार आणि कागदपत्रांची तपासणी करण्याबाबत आयोग आदेश देऊ शकतो आयोगाशी संबंधित विषयावर सुनावणीला स्थगिती देण्याचाही अधिकार आयोगाला आहे.

महिलांशी संबंधित प्रकरणांमध्ये एखाद्या राज्य सरकारी वा केंद्र सरकारी अधिकाऱ्याची चौकशी अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्याचाही अधिकार आयोगाला आहे आयोगाकडून केली जाणारी कामे महिलांना मोफत कायदेविषयक सेवा पुरविणे महिलांच्या प्रश्नांबाबत संशोधन करणे कार्यशाळा आणि प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करणे समाजात लिंगसमानता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करणे जनजागृती मोहिमा राबविणे, कायदेविषयक साक्षरता मोहिमा राबविणे, स्वयंसेवी संस्थांच्या सहकार्याने उपक्रम राबविणे, तुरुंगांची तपासणी करणे, बालसुधारगृहे आणि महिलांसाठीच्या संस्थांची तपासणी करणे महिलांसाठी विविध शिबिरे आयोजित करणे, समुपदेश सुविधा उपलब्ध करून देणे, सरकारला महिलाविषयक धोरणांसाठी शिफारशी करणे.आयोगासाठी तक्रार निवारण मंच स्थापन करणे.

महिला लोकप्रतिनिधींचे राजकीय सक्षमीकरण:-

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर समान आहेत. कलम १५ नुसार जात, धर्म, लिंग इत्यादींच्या आधारे नागरिकांत भेदभाव केला जाणार नाही. तर १६ व्या कलमानुसार शैक्षणिक पात्रता असणाऱ्या स्त्री-पुरुषांस शासनात कोणतेही पद प्राप्त करता येईल. या हक्कांमुळे स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रांत वावरताना दिसतात. स्त्रियांना राजकारणात सहभाग घेण्याचा, मतदान करण्याचा आणि निवडणुकीला उभे राहून निवडणूक लढविण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. भारतीय संस्कृती पुरुषप्रधान म्हणून ओळखली जाते. पुरुषवर्गाने स्त्रियांना कमी लेखून त्यांचे क्षेत्र चूल आणि मूल एवढेच बंदिस्त केले. त्यांना बुद्धी नसते. त्या दुर्बल असतात. कोमल अंतःकरणाच्या असतात. म्हणून त्यांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये विकास करण्याकरिता वाव दिला जात नाही. महिला आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी आहेत. काही स्त्रिया, पती किंवा मुलांवर अवलंबून आहेत. स्वावलंबी आहेत. परंतु, तिचे सामाजिक स्वातंत्र्य एक तर तिच्या पतीने किंवा समाजाने मर्यादित केले आहे. आज महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५०% जागा राखीव असल्या तरी अनेक ठिकाणी स्त्रियांना स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करता येत नाही. त्या केवळ रबरी शिक्का म्हणून त्यांचा वापर होतो. पूर्वरंपरेनुसार राजकारणात पुरुषी सत्ताकेंद्रे म्हणून पती, वडील, भाऊ, दीर, मुलगा आणि इतर नातेवाईक पडद्यामागून राजकारणाची सूत्रे हलवितात. ज्या स्त्रिया शहर, राज्य, राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणात आहेत, त्यांना त्यांच्या कुटुंबातील कोणाचा तरी वारसा लाभलेला आहे, असे अभ्यासातून निष्कर्षास येते. प्रामाणिकपणा, काटकसर, काम पूर्ण करण्याची चिकाटी आणि सहकार्य करण्याची मानसिकता, योग्य वेळी परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची पात्रता आणि कौशल्ये या सद्गुणांमुळे महिला अधिक सक्षमपणे काम करू शकतात.

लोकसभेत 'महिला विधेयक' अनेक वेळा चर्चेस येऊन मंजूर होऊ शकत नाही. याचे कारण स्त्रीविरोधी पुरुषी मानसिकता होय. राजकारण आणि प्रशासनात स्त्रियांचा सहभाग चांगल्या गतीने वाढत आहे. ही बाब सामाजिक आणि राजकीय सुधारणेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची बाब आहे. पुरुषांनी वरवर स्त्रीमुक्ती चळवळीचे कितीही तोंडभरून कौतुक केले तरी पुरुषी मानसिकतेच्या अंतर्मनाचा ठाव घेतल्यास त्यांचा स्त्रीमुक्ती चळवळीला किती पाठिंबा आहे, हे तात्काळ

लक्षात येते. स्त्री-पुरुष विषमता हा समाजपरिवर्तनासाठी अत्यंत कळीचा मुद्दा आहे. स्त्रिया केवळ अबला न बनविता त्यांना सबला बनविणे ही प्रत्येकाची सामाजिक आणि सामूहिक बांधिलकी आणि जबाबदारी आहे. याकरिता योग्य ते नियोजन आणि व्यवस्थापन करून कठोर अंमलबजावणी करावी लागेल. कायद्याने बदल करण्यापेक्षा पुरुषी मानसिकतेत बदल करणे आवश्यक आहे. भारतीय स्त्री ही बहीण, पत्नी, सखीपासून प्रशासकीय अधिकारी अशी कोणतीही भूमिका पूर्ण क्षमतेने पार पाडू शकते.

महिलांच्या समस्यांबाबत ग्रामीण भागांतील महिलांचे प्रश्न पुढीलप्रमाणे आहेत - मुलींच्या जन्माचे स्वागत नाही, मुलगा हाच वंशाचा दिवा, स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव, अंधश्रद्धा, आरोग्याचा प्रश्न, आर्थिक स्वातंत्र्याचा अभाव, कन्याविक्रय, वेश्याव्यवसाय, कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान आणि पती-पत्नीतील अंतर, स्त्रीचारित्र्याचा संशय, लैंगिक छळ, इत्यादींवरील प्रश्नांना आजही ग्रामीण भागांतील स्त्रियांना सामोरे जावे लागत आहे. एका मोठ्या समूहाच्या उत्पादनासाठी देशातील सर्व सुजाण, अभ्यासू कार्यकर्ते आणि धोरणात्मक समाजविकासाबाबत निर्णय घेणारे राज्यकर्ते आणि त्यांची अंमलबजावणी करणारे कार्यक्षम प्रशासक यांच्यामध्ये समन्वय घडवून महिला विकास प्रश्न मार्गी लावणे अत्यंत आवश्यक आहे. १९ व्या शतकात युरोपमध्ये औद्योगीकरण झपाट्याने वाढू लागले आणि पुरुषांबरोबर महिलाही या प्रवाहात सामील झाल्या. परंतु, हजारो वर्षांच्या परंपरेनुसार महिलांना दुय्यम स्थान मिळाले आणि पुरुषांप्रमाणे समान वेतन व समान सुविधांपासून त्यांना वंचित राहावे लागले. शिकागोमध्ये १८५७ मध्ये महिला कामगारांनी पुरुषांबरोबर समान वेतन मिळावे व कामाचे तास कमी व्हावेत याकरिता संप पुकारला होता. या लढ्याची आठवण म्हणून १९१० पासून ८ मार्च हा दिवस 'आंतरराष्ट्रीय महिलादिन' म्हणून जगभर साजरा होत आहे. १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने महिलांबाबत भेदभाव दूर करणे, त्यांना समान दर्जा देणे यांबाबतचा ठराव केला. भारताने यापूर्वीच ७३ वी, ७४ वी घटनादुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी १/३ आरक्षण ठेवण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला. महाराष्ट्र हे अत्यंत पुरोगामी राज्य असल्यामुळे या सर्व घडामोडींचा सकारात्मक परिणाम झाला आणि जून १९९४ मध्ये महाराष्ट्रात पहिले महिला धोरण जाहीर केले. महाराष्ट्र हे महिला धोरण जाहीर करणारे भारतातील पहिले राज्य होय. १९९४ च्या धोरणात महिलांच्या मूलभूत प्रश्नांना हात घालण्यात आला. उदा., मालमत्तेत तिला हक्कदार बनविण्यात आले. वडिलांबरोबर आईचे नावही बंधनकारक झाले. त्यामुळे महिलेस सामाजिक दर्जा प्राप्त झाला.

मानवी हक्कांसंबंधीच्या जागतिक परिषदेतील व्हिएन्ना जाहिरनाम्यात समाविष्ट केलेल्या मूलभूत तत्वांचा या धोरणात अंतर्भाव आहे. स्त्रियांचे नियोजन आणि पर्यायप्रक्रियेतील सहभाग वाढत नाही तोपर्यंत विकासाची प्रक्रिया जोर धरणार नाही. मागील दशकात बचत गटाची संकल्पना उदयास आली. प्रथमतः, याचे स्वरूप आर्थिक विकासापुरतेच मर्यादित होते. परंतु, कालांतराने या संकल्पनेचा विकास होत गेला व सहभागाची संकल्पना उदयास आली. आर्थिक विकास आणि सामाजिक अभिसरण या कल्पनांचा विकास होऊन ग्रामविकासात महिला सहभागी होऊ शकतात, नियोजन व निर्णयप्रक्रियेत भाग घेऊन त्या नियोजनाची दिशा बदलू शकतात हे सिद्ध झाले आहे. ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीचा फायदा घेऊन महिला पंचायतराज्य ते पंचायतीपर्यंतचा प्रवास सुकर होत नाही तोपर्यंतच्या राजकारणात व प्रशासनात महिलांच्या सहभागाची संकल्पना महिला धोरणात मांडण्यात आली आहे. स्वयंसहायता बचत गटाकडून महिला ग्रामसभेत, महिला ग्रामसभेकडून ग्रामसभेत आणि ग्रामसभेकडून ग्रामपंचायतीत असा प्रवास सहज शक्य असून या क्रमाने महिलांना ग्रामविकासात आणि राजसत्तेत भागीदार होता येईल. नियोजन हे गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत आणि समूहकृती संगम

(उप्रींशीसशपलश) हे दिल्लीपासून गल्लीपर्यंत राबविण्यावरच खऱ्या अर्थाने नियोजनात लोकांचा सहभाग घडून येईल आणि खऱ्या अर्थाने योजना लोकाभिमुख होऊन महिला सबलीकरणात सशक्ती प्राप्त होईल.

एक राज्यशास्त्राचा संशोधक व अभ्यासक या नात्याने मला असे वाटते की, भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत स्त्रीयांचा सहभाग हा वाढत आहे. संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये जरी महिलांचे अस्तित्व वाढलेले असले तरी, ते पुरेसे नाही; महिला राखीव जागांच्या प्रतिनिधीत्वासाठी एच.डी.देवेगौडा सरकारच्या काळात १२ सप्टेंबर १९९६ साली ३३ % महिला आरक्षणाचे विधेयक संसदेत मांडले होते, परंतु ते मंजूर होऊ शकले नाही. पुढे आजतागायत ते विधेयक संसदेमध्ये रेंगाळलेल्या अवस्थेत आहे. संपुआ सरकारच्या काळात राज्यसभा, लोकसभेमध्ये व घटकराजांच्या विधीमंडळामध्ये महिलांना ३३% राखीव जागा असावेत यासाठी १०८ वे घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेत मांडले होते. त्या विधेयकाला राज्यसभेने ९ मार्च २०१० ला मंजूर केले. परंतु लोकसभेत अजूनही ते मंजूर होताना दिसत नाही. खरे पाहिले तर आरक्षण हे मुख्यत्वे करून विशिष्ट कमकुवत, मागास वर्गाचा विकास करण्यासाठी त्यांना इतर वर्गांच्या बरोबरीने मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी जरी सकारात्मक भेदभाव स्पष्ट होत असला तरी त्यांतून स्पष्ट होणारी समानता ही खूप महत्त्वपूर्ण असते. कारण विषमता दूर करत असताना त्या वर्गाला खास विशेष सवलत देणे हे सकारात्मक समानतेला अभिप्रेत आहे. त्यामुळे विशेष राखीव जागांची तरतूद करावी लागते. त्याशिवाय त्या वर्गाला सबल होऊन इतरांच्या बरोबरीने मुख्य प्रवाहात येता येणार नाही. गेली अनेक वर्षांपासून विविध राजकीय पक्षांनी महिलांना राखीव जागा ठेवण्याची अशी अनेक आश्वासने दिली, मात्र कांही प्रतिनिधी महिला ह्या आपापल्या पक्षीय राजकीय आग्रहाला बळी पडल्या. मतांच्या पुरतेच त्यांचा विचार केला जातो, परंतु राजकीय पक्षांच्या राजकारणाला आग्रहाने कांही महिला बळी पडल्या. त्याचा परिणाम असा झाला की, राजकारणामध्ये महिलांचा अधिक सहभाग वाढवताना किंवा त्यांना जास्त प्रमाणात उमेदवारी देताना कोणताच राजकीय पक्ष दिसला नाही. ग्रामपंचायत, पंचायत समितीसह देशातील सर्व पंचायत स्तरांवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये केंद्रीय मंत्रीमंडळाने महिलांना पन्नास टक्के आरक्षण देणारे विधेयक ११२ व्या घटनादुरुस्तीसाठी २४ नोव्हेंबर २००९ मध्ये लोकसभेत मांडलेले होते. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४३ या पोट कलमामध्ये याची तरतूद करण्यात आले. त्यामुळे भारतातील स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने येण्यास त्यांचा अधिकार स्थानिक स्वराज्य संस्थात्मक पातळीवर का होईना प्राप्त झाला आहे. त्यामुळे स्त्रीयांचा राजकीय सहभाग अधिक वाढण्यास मदत होईल.

महिला आरक्षणाची तरतूद भारतीय राज्यघटनेची कार्यवाही सुरु झाल्यापासूनच तात्काळ करायला हवी होती, पण जून्या अनिष्ट परंपरेच्या धर्माधपनात अडकलेल्या या भारतीय समाजातील कांही अनास्थावादी राजकर्त्यांनी निम्म्या भागीदार असलेल्या महिलांना त्यांच्या या अधिकारापासून नेहमी वंचित ठेवायचेच काम आतपर्यंत केलेले दिसून येते. याची जाणीव पुराणामी चळवळींनी, परिवर्तनवाद्यांनी, स्त्रीवादी चळवळींनी तथा आपण सर्वांनी ठेवून त्यांचा तो अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यांच्या अन्यायाच्या प्रतिकाराच्या दृष्टीने व संरक्षणाच्या दृष्टीने महिलांना विशेष तरतूदीतून संरक्षण मिळण्यासाठी नेहमी पुढाकार घ्यायला हवा. कारण यावरच देशाचा विकास व प्रगती अवलंबून आहे. महिलांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण करण्याच्यादृष्टीने महत्वाचे बनते.

भारतीय संविधानाच्या ७३व्या व ७४व्या घटना दुरुस्तीनंतर महिलांच्या आरक्षणा संदर्भात विशेष जागरूकता निर्माण होत आहे. परंतु या अनुषंगाने खालील महत्त्वपूर्ण बाबी निदर्शनास येत आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील निवडून आलेल्या महिला, सार्वजनिक क्षेत्रात काम करण्यास मिळालेल्या संधीकडे सामाजिक विकास साधण्याची महत्त्वपूर्ण

संधी म्हणून बघतात. स्वतःची कार्यक्षमता वृद्धिंगत करीत कामकाज करण्याची त्यांची मानसिक तयारी असते. महिलांमुळे कुठल्या मुद्द्यांवर भर द्यावा, याचे अग्रक्रम बदलले आणि दारूसारखा तसेच पिण्याच्या पाण्यासारखा सामाजिक प्रश्न त्यांनी लोकांसमोर प्रकर्षाने आणला. त्यांच्या समोर उभ्या राहणाऱ्या विविध आव्हानांकडे महत्वाची संधी म्हणून बघतात. त्या जबाबदारीची जाणीव ठेवून सतत सृजनशील राहण्याचा प्रयत्न करतात. अशाप्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ५०% आरक्षण झाल्यामुळे राजकारणात सहभागी होणाऱ्या महिलांची संख्या वेगाने वाढते आहे. संसदीय संरचनेतील अगदी तळातील संस्थेमध्ये कामकाज करताना, त्यांचे वेगळेपण ठळकपणे उठून दिसते. समानता हा संविधानातील गाभा आता फक्त कागदावरील कल्पना राहिली नसून राज्यकारभार चालविण्याच्या प्रक्रियेत महिलांच्या सक्रीय सहभागामुळे समानतेचा पुढील टप्पा गाठणे शक्य झाले आहे. समानतेच्या या प्रक्रियेस गतीमान करून त्यास लिखित दिशा देण्याकरिता ती अधिक परिपक्व होण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रत्येक महिला लोकप्रतिनिधी प्रशिक्षित व्हावी, यासाठी महाराष्ट्र शासन स्वतःचे प्रशिक्षण धोरण तयार करेल. निवडून आलेल्या महिला लोकप्रतिनिधींच्या सर्वांगीण विकासासाठी हक्काच्या प्रचलित कायद्यात आवश्यक सुधारणा केल्या जातील. महिला सरपंचाने राजीनामा दिल्यास अशा प्रकरणी उप सरपंच कार्यभार सांभाळेल परंतु महिलांसाठी राखीव असलेल्या सरपंचपदावरील महिलेने राजीनामा दिल्यास अशा महिला सरपंचाचा कार्यभार हा महिला सदस्यांनाच देण्याबाबत कायद्यात आवश्यक दुरुस्ती करण्यात येईल.

संदर्भ :-

- १) Byerly Carolyn M., “The Palgrave International Handbook of Women & Journalism”, Springer Publisher, illustrated edition, Jan.2016.
- २) Biju M.R, “Women’s Empowerment”, A Mittal pub., First edition, New Delhi, 2006.
- ३) Reddy A. Ranga (edi), “Empowerment of women and Ecological Development”, Serials Publications, New Delhi, 2002.
- ४) पाटील भारती, ‘स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना पन्नास टक्के राखीव जागा: निश्चीतच स्वागतार्ह पण...’, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, मे, २०११.
- ५) बाळ प्रकाश/बेडकीहाळ किशोर (संपा), ‘भारतीय राजकीय व्यवस्था, प्रक्रिया आणि स्वरूप’, कोतवाल लेले मेधा, ‘प्रतिनिधीत्व, राखीव जागा आणि स्त्रीया’, आंबेडकर अकादमी, सातारा, २००२.
- ६) डॉ. विद्युत भागवत : ‘सक्षमीकरण : संकल्पना आणि व्यवहार’, महिला सबलीकरण विशेषांक, पुणे विद्यापीठ वार्ता, कार्यकारी संपादक : डॉ. धनंजय लोखंडे, वर्ष : एप्रिल २००२-मार्च २००३.
७. डॉ. भारत पाटणकर : ‘भौतिकवादी इतिहासलेखनात म. फुले यांचा स्त्रीमुक्तिवादी दृष्टिकोन’ अब्राह्मणी स्त्रीवादी इतिहासलेखनाच्या दिशेने (संपादित) : विद्युत भागवत, प्रतिमा परदेशी, प्रकाशक : स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे- ७, १९९८.

८. श्री. किशोर ढमाले : ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रीवादी इतिहासलेखन’, (लेख) अन्नाह्याणी स्त्रीवादी इतिहासलेखनाच्या दिशेने (संपादित) : विद्युत भागवत, प्रतिमा परदेशी, प्रकाशक : स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे- ७, १९९८.

९. डॉ. विलास आढाव : ‘महात्मा फुले आणि स्त्रियांचा विकास’, ‘लोकमत’, पुणे, २७ ऑक्टोबर, २००२. १०. डॉ. विलास आढाव : ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला व शिक्षणविषयक विचार’ (लेख) ‘लोकमत’, पुणे, ६ डिसेंबर, २००१.

१०) महिला धोरण, महिला व बाल विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०१४

११) आढाव विलास, ‘महिला सबलीकरण’, प्रौढ व निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग, पुणे विद्यापीठ, मुद्रणालय पुणे. मार्च २०१०.

१२) रहाटकर विजया (संपा), ‘साद’, महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई, २०१८.

१३) कच्छल दिपीका (संपा), ‘महिला सबलीकरण’, विकास समर्पित मासिक योजना, योजना मासिक कार्यालय, नवी मुंबई, अंक २, सप्टें २०१६.

